

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ЖОҶАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ ТӘЛИМ МИНИСТРЛИГИ

Бердақ атындағы
Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Ю.Әлимбетов

Жәмийет система сыпатында

Нөкис-2012

Ю.Әлимов. *Жәмийет система сыпатында. Н.*, 2012ж.

Қолланбада жәмийетти система сыпатында социаллық - философиялық аспектке қараудың өзгешеліктері, оның социаллық – философиялық ойдың тарихында түсіндіріліуі, жәмийетти система сыпатында үйреніудің кейбір методологиялық тийкары хәм жәмийеттің негизги сфералары мәселелері тарихыйлық пенен логикалықтың бирлігінде қаралады. Ол философиядан лекциялық хәм практикалық сабақлар ушын жоқары оқыу орынлары талабаларына арналған.

Пиқир билдириушілер:

Ә.Бердимуратова – философия илимлерінің докторы

Б.Қощанов – тарих илимлерінің докторы, профессор.

Бул жұмыс Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университетінің оқыу – методикалық Кеңесінде 2012 – жылдың ноябрінің 19-сәнесінде философия пәнінен лекциялық хәм практикалық сабақлар бойынша оқыу – методикалық қолланба сыпатында тастыйқланған хәм №3 ис қағаз тийкарында баспаға усынылған.

Кирисиў

Жәмийетти арнаўлы социаллық – философиялық проблема дәрежесинде қараў хәм практикалық хәм теориялық аспектлерде жүдә актуаллыққа ийе.

Бийғәрез елимизде демократиялық реформаларды жнее де тереңлестириў хәм пухаралық жәмийетти раўажландырыў процессии хәм оның тийкарғы бағдарларының табыслы әмелге асырылыўы мудамы динамикадағы социумның тәбиятын хәртәреплеме билип, үйренип барыўды талап етеди. Бул ўазыйпаны атқарыў жәмийетти бир пүтин система сыпатында анализлеў имканиятына ийе социаллық – философиялық қатнастың үлесине тийеди. Оның үстине, хәзирги дүньяның геосиясий структурасы хәм картасының өзгеристеги жағдайы басқа да жәмийеттаныўлық илимлердиң анаў я мынаў дәрежеде изертлеў объекти болар екен, олардың хәрбириниң өз пәнин үйрениўге байланыслы бағдарланыўының активлесиўи өз – өзинен түсиникли. Буған байланыслы социаллық – философиялық қатнас және де күшейеди. Неге дегенде, социаллық философия бул илимлердиң өз пәнлерине тийисли жәмийетти анализлеўиниң нәтийжелерин улыўмаластырып, дүньяға көз – қараслық, методологиялық, логико – теориялық функцияларды атқарады.

Әлбетте жәмийеттиң раўажланыўы қурамалы характерге ийе хәм бул оның қурамалы дүзилиси хәм ондағы хәрқыйлы факторлардың хәрекет етиўи менен байланыслы. Ең алды менен онда хәрқыйлы характерге хәм мазмунға ийе искерликтин, айтайық, өндириллик – экономикалық, социаллық – турмыслық, сиясий, диний, эстетикалық х.т.б. түрлери мисли социаллық кеңисликте жайласқан. Бул жағдай оған сәйкес жәмийетлик қатнастарды хәм олардың шегарасында мәлим жәмийетлик искерликтин әмелге асыўын белгилер екен, оның нәтийжесинде жәмийеттиң тийкарғы сфералары – экономика, социаллық, сиясий хәм руўхый турмысы қәлиплеседи. Олар өз – ара тығыз байланыслы хәм хәрекетшең бири екиншисине «өтип» отырады, бирисиз бири болмайды, бири екиншисинен өз – ара байланысты мудамы талап етеди. Ахыры булсыз, сфералардың өз – ара тәсирисиз, бирлигисиз, уйғынласыўысыз жәмийеттиң алға илгерилеўи қыйын. Бул бойынша Жұртбасымыздиң инсанның саналы өмир кешириўи ушын зәрүр болған материаллық хәм руўхый дүньяны пәрўаз етип атырған қустың еки қанатына теңлестириўинде үлкен мәни бар.

«Қай ўақытта усы еки жәмийетлик фактор өз – ара уйғын – үйлесип кетсе, түп мәнистеги қос қанатқа айналса, сонда ғана инсан мәмлекет хәм жәмийет турмысында өсиў – өзгерис, жоқарылаў процесслери пайда болады» (И.Каримов Жоқары мәнеўият – жеңилмес күш Т.,2008 67-б)

Қолланбада булардың хәммеси нәзерде тутылған ҳалда жәмийетти система сыпатында қараўдың өзгешеликлериниң социаллық – философиялық ойдың тарийхындағы орнын, жәмийетти система сыпатында қараўдың гейбир методологиялық тийкарларын хәм жәмийеттиң тийкарғы сфераларын тарийхыйлық пенен логикалықтың бирлигинде анализлеў ўазыйпасы қойылған

1. Жәмийет хәм оның социаллық – философиялық ойдың тарийхында түсиндирилиуи

Социаллық – философиялық ойдың тарийхына нэзер салып қарасақ, жәмийетти түсиниўге бағдарланған толғаныслардың буннан көп эсирлер бурын-ақ болғанлығының гуўасы боламыз. Деген менен жәмийетти адамлардың эпиўайы жыйындысы менен шеклейтуғын жуўмақлар үстиртинлиги себепли оларды ҳеш хәм қанаатландырған емес. Ақыры, жайдың пүтинлигин оны қурайтуғын гербишлер менен я бағдың мәнисин ондағы мийўе ағашларының саны менен ғана түсиндире алмайсаң. Солай екен, қубылыстың бөлек – бөлек турған элементлерин бир сабаққа илип, оларды бириктирип турған байланыстың роли жүдә хәм әхмийетли болғаны. Усы себепли де социаллық байланыстың тәбиятын ашыў социаллық философияның өзек мәселесинен есапланады. Буны анығырақ түсиниў ушын жәмийетти социаллық – философиялық проблематика сыпатында қараўдың тарийхына азы – кем тоқтап өтиў орынлы болса керек.

Әдетте жәмийетти түсиндириўди диний, идеалистлик хәм материалистлик деп топарлаў әдебиятларда кең орын алған. Бул бойынша хәрбир диний тәлиймат жәмийетти өз спецификасына ылайық түсиндиреди хәм оның тийкарын қудай менен байланыстырады. Мәселен, буддизмде өмирдің қызығынан ўаз кешип, нирванаға – айрықша ғаўғасыз, тыныш халатқа өтиў нәсийхатланады.

Конфуцийлик тәлиймат бойынша социаллық өмирдің қәделери тийкарынан, мәмлекетке, жоқарыдағыларға, адамның өз ўазыйпаларына садықлығы сыяқлы әдеп – икрамлықтың нормаларына бағыныўға бағдарланған.

Индуизм жәмийеттеги қатаң иерархиялық – қасталық бөлиниўшиликти мақуллайды. Исламда жәмийет аллаталаның дәретпеси хәм оның барлық көринислери алдын – ала белгиленген. Бул оған мөмин мәмиледе болыўды, бағыныўды талап етеди.

Христиан дининдеги социаллық – философиялық проблематиканың қойылыўының басламасы Қәсийетли Августиннің адамзат жәмийетиниң раўажланыў концепциясына барып тиреледи. Бул бойынша гунаға батқан жер бетиндеги өмирге салыстырғанда ширкеў хұкимдарлық қылған жәмийет адамлардың улыўма мақсетке ерисиўи ушын хызмет ететуғын байланысының формасы. Бирақ адамлар өзлериниң мәнисин, тийкарын реаль жәмийетлик байланыслар арқалы емес, ал қудай менен байланыс арқалы ғана билдире алады.

Жәмийетти идеалистлик, түсиндириўдің басламасы Фукидид, Геродот (б.э.ш.Ү эсир) тәлийматларына барып тиреледи. Бул әйиемги грек тарийхшылары өзлери жасаған дәўирдің имканиятларынан шыққан ҳалда жәмийеттеги тарийхый адамлардың искерликлери менен байланыстырыўға умтылды. Деген менен жәмийет туўралы ол дәўирлерде бираз толық хәм салмақлы концепцияны ислеп шыққан Платон. Ол өзиниң «Нызамлар», «Мәмлекет» ҳ.т.б. мийнетлеринде жәмийетти мәмлекет пенен теңлестирип жиберетуғын этатикалық принципти басшылыққа алған ҳалда үш класстан туратуғын идеаллық мәмлекеттиң моделин усынды: а) философлар – басқарады, ә) әскерлер – қорғайды, б) еркин мийнеткешлер – мийнет етеди. Дурыс, соңғысында қулар хәм аталғаны менен олар жәмийеттен тысқарыдағы топар сыпатында қаралады. Бул бир. Екиншиден, Платонда жәмийеттиң раўажланыўы жәмийеттиң реаль параметрлеринен емес, ал жәмийеттен тысқарыдағы оның идеясынан келтирилип шығарылады.

Платонның шәкирти Аристотельдің мийнетлеринде, мәселен «Сиясат» атлы шығармасында жәмийетти идеалистлик түсиндириў тәўир – ақ айқынласты. Ол

жәмийетлик дүзимнің үш типін – семья, елат хәм мәмлекетти бөліп көрсетеди хәм олардың бир-бирине бағынышлы қалатын дәлилли сыпатлап береді. Сондай-ақ жеке адам менен жәмийеттің өз-ара қатнасы хәм бунда жәмийеттің жеке адамға қарата кескирт бириншилигі тастыйқланады. Бирақ ойшыл жеке адамның өзін-өзі тәрбиялауын, жетілдіріуін хәм усы тийкарда жәмийеттің рауажланыуы ушын үлес қосыу миннетлилігін тастыйқлайды.

Жәмийеттің идеалистлик түсиндирилиуіне Т. Гоббс хәм Д. Локк «жәмийетлик келисим», Д. Вико «миллеттің келисими», Вольтер «хәмме адмлардың эзел бастағы сиясий тендігі», И. Кант «мәңгі дүнья» атамаларына ийе тәлийматлары менен салмақлы үлес қосты. Әсиресе бул бойынша Т. Гоббсты пикирін алып қарасақ, онда адамзат жәмийетінің екі қалаты – тәбийий хәм пұхаралық қалаты бир- биринен ажыратылады. Тәбийий қалатта «адам адамға қасқыр» принципі тийкарында хәмменің хәммеге үзлексіз гүреси болды, ал күш хуқық пенен сәйкес келді. Бундай қалат адамлардың өзін-өзі сақлауының тәбийий умтылыстарына қарама – қарсы келгенліктен олар өзлерінің хуқықларының бир бөлегін мәмлекетке береді, нәтийжеде хуқықый мәмлекет келип шықты.

Классикалық немец философиясының ири ўәкилі Г.Гегельдің тәлийматында хәмме тәреплеме жәмийетті идеалистлик түсиндириу айқынласқан түс алды. Оның пикирінше, жәмийетлик рауажланыудың мәнісі, бул – абсолют идеяның ен жайылыуы. Деген менен Гегель жәмийет пенен мәмлекеттің парқын дәлиллеп ажыратты хәм мәмлекеттен тиккелей ғәрезілікке ийе емес «пұхаралық жәмийет» идеясын іслеп шықты. Бул идеяны Гегель хуқықтан шығарады хәм экономикалық қатнастар менен теңлестиреди.

XX-әсир жәмийет бойынша концепцияларға оғада бай. Олар бир неше ағымларды құрайды. Басқаларын айтпағанда, жәмийетті идеалистлик бағдарда анығырақ сәулендірген көз- қарасларға Р.Аронның «индустриялық жәмийет», Р.Беллдің «пұхаралық дин», Д.Г.Мидтің «түсинетуғын социологияларының» өзлери-ақ мысал бола алады. Ал Гегельдің философиясын хәзиргі шарайытларға қолайластырыуды гөзлеген неогегельшелікте спецификалық жүдә басым. Бул бағдар Гегельдің абсолют идея туўралы тәлийматын индивидуаллық, жеке адамның еркинлігі, тарийхый процесс мәселелери менен байланыстырады хәм «абсолют руўхый» индивидуаллықтың жоқарғы формасы, ал барлық социаллық институтлар индивидуаллықтың көринісінің формалары деген жуўмаққа келеді. Сондай-ақ бул бағдардың гейбир ўәкиллери, мәселен, Робин Джорфи Коллингвуд хәзиргі заман батыс цивилизациясының дағдарысы пүткил социаллық турмыстың уйымласыуының тийкары болып табылатуғын ақыл-ойға исенімнен бас тартыудың ақыбети деген жуўмаққа хәм келеді.

Әлбетте, жәмийетті түсиндириу бойынша диний хәм идеалистлик көз-қараслар менен бирлікте материалистлик көз-қараслар хәм анаў я мынаў дәрежеде көриніс тапты. Ал немец классикалық философиясы (И.Кант, Г.Гегель, Л.Фейербах), инглиз сиясий экономиясы (Д.Рикардо, Д.Смит) инглиз хәм француз социал утопизми (Р.Оуэн, Ш.Фурье, А.Сен-Симон) жәмийетті материалистлик түсиниудің қәлиплесиуінің алғы шәртіне үлкен үлес қосты. Оның үстіне, бул көз-қарас диалектикалық – материалистлик тәлиймат хәм мийнетлер арқалы бираз тереңлесті.

Диалектикалық – материалистлик көз-қарас жәмийетлик болмыс хәм жәмийетлик сана түсиниклерін енгізе отырып, жәмийетлик болмыстың жәмийетлик санаға қарата бириншилигін мақұлдады. Материаллық өндіріс жәмийеттің рауажланыуының тийкарлары сыпатында дәлилленип шығылды. Жәмийеттің рауажланыу басқышлары жәмийетлик –

экономикалық формация түсиниги менен аңлатылды хәм булардың избе-из алмасыуы адамзат жәмийетиниң раўажланыў тарийхы сыпатында тийкарланады. Деген менен материалистлик монизм принципиниң ҳәдден тысқары универсаллыққа айналыуы жәмийетти түсиндириў бойынша цивилизациялық қатнасқа жол бермей қойды. Нәтийжеде адамзат жәмийетиниң социаллық – экономикалық хәм мәдений раўажланыуындағы үзликсизлик дыққаттан шетте қалып қойды.

Жәмийетке заманагөй материалистлик көз-қараслар хәм бар, бирақ олар бир текли емес. Мәселен, оның «диалектикалық – гуманистлик» деп аталатуғын бағдарының өзінде жәмийетти «адамийзатластырыў» мәнисинде материалистлик идеяларды неогегельшиликтин, фрейдизмниң, экзистенциализмниң, турмыс философиясы сыяқлы хәрқыйлы ағым хәм бағдарлар менен бирге питкендей етип араластырыў, «шаңландырыў» позициясы басым. Ал оның сциентистлик бағдары материализмниң илимийлигин күшейтиўдин жолын оны тарийхсызландырыўдан, идеологиясызландырыўдан, эмпириясызландырыўдан излейди.

Солай етип, жәмийетти түсиндириўдин тарийхына үстиртинлеў шолыўдың өзинен-ақ сол нәрсе анық болып отыр, аталған бағдарлардың қай-қайсысы да жәмийетти адамларсыз, олардың өз-ара байланысларысыз хәм өз-ара тәсирлерисиз минезлей алмайды. Олар тек адамлардың өз-ара байланысының, тәсириниң тийкарын не қурайды деген мәселеде келисимге келе алмайды. Бул тийкар биреўлер ушын адамлардың искерлигиниң руўхый басламасы, (сана, руўхый талаптар, руўхый баҳалықлар ҳ.т.б.) болса, екіншилери ушын жәмийетлик өмирдин материаллық талап хәм шариятларынан басқа ҳеш нәрсе де емес.

Усы тақылеттеги жуўмақлар булардан соңғы жәмийетти түсиндириў бойынша социаллық– философиялық бағдарлардың ўәкиллери болған – Эмиль Дюркгейм, Макс Вебер, Толкотт Парсонс ҳ.т.б. концепцияларында да жәмленген.

Сондай-ақ бирпара алымлар жәмийеттиң тийкарын пүтинлик (О.Шпанн) плюрализм (О.Тоффлер), стадиаллық (У.Ростоу), комплекслик (Н.Луман), суперсистемалық (П.А.Сорокин) сыяқлы принциплерге бағындырыўды мақулайды.

2. Жәмийетти система сыпатында үйрениўдин гейбир методологиялық тийкарлары

Бәрибир, жәмийет қалай түсиндирилмесин хәм оның тийкары қандай принциплерге бағындырылмасын, ол ең алды менен өзлериниң турмыслық талаптарын қанаатландырыў бойынша актив өз-ара тәсир етиўши көп ғана адамлардың бирге өмир сүриў, жасаў процесин. Усы тийкарда адамлар арасында турмыстың бар шарайытларынан шыққан ҳалда олардың талаптарының қанаатланыуының усыл хәм қуралларына тийкар болған белгилер қатнастар қәлиплеседи. Кем-кем бул қатнастар турақлы характерге ийе болады да, жәмийеттиң өзи хәм жәмийетлик қатнастардың жыйындысы сыпатында болады. Бул қатнастар, тийкарынан, объектив характерге ийе. Себеби олар адамлардың объектив талап, зәрүрликлеринен хәм өмир сүриўиниң, жасаўының объектив шарайытларынан келип шығады. Усы себепли, бул қатнастар адамлардың өмир сүриўиниң, жасаўының хәм искерлигиниң шарайытлары менен бирге раўажланады.

Әлбетте, жәмийетлик қатнастар системасы адамның ис-хәрекетиниң хәр бир бөлегин саңлақ қалдырмастан миннетли түрде қатаң хәм бир бағдарда белгилейди деў натуўры болған болар болар еди. Деген менен олар я тиккелей я жанапай түрде болсын, бәрибир, адамның искерлигиниң хәм минез – қулқының тийкарғы мазмунын хәм тенденциясын белгилеп турады. Ҳәттеки өз дәретиўшилигин тәўир-ақ бийғәрезликке бағдарлаған адам хәм қәлиплесип қалған социаллық – класслық, миллий – этникалық, семьялық – турмыслық ҳ.т.б. қатнастардың

тәсирінде хәрекет етеди, оннан биротала босана алмайды. Бул айтылғанлардан жуўмақ сол: адамлардың қәлеген дәрежедеги (социаллық топар хәм жеке адамлар) искерлиги хәм олардың жәмийетлик қатнастары жәмийеттиң өмир сүриў хәм жасаўының мәлим системасын қурайтуғын факторлар болып табылады.

Жәмийетте болып атырған барлық процесслер, айтайық, материаллық хәм руўхый баҳалықлар өндириси, олардың тутынылыўы, адамларға зәрүрли турмыс шарайытларын жасаўы я оларды бузыўы сәйкес дәретиўшиликте ямаса бузыўшылықта әмелге асады. Бул мәнисте искерлик пүткил социаллықтың тийкары хәм оның өмир сүриўиниң, жасаўының спецификалық усылы болады. Бул бойынша қәлеген искерлик анаў я мынаў дәрежеде жәмийетлик қатнастарға енискен.

Қулласы, адамлардың искерлиги хәм жәмийетлик қатнастары олардың жәмийетлик болмысының мазмунын қурайды. Басқаша айқанда, гәп бул жерде адамлардың искерлигиниң өндирислик, семьялық – турмыслық, сиясий, хуқықый, әдеп-икрамлық, эстетикалық, диний хәм басқа-да түрлери хәм оған сәйкес жәмийетлик қатнастары, сондай-ақ бул искерликтің материаллық мәдениеттиң предметлеринде, руўхый баҳалықларда х.т.б. жәмленген нәтийжелериниң хәммеси туўралы болып атыр. Усылайынша жәмийетлик болмыстың объектив хәм субъектив тәреплерин, сондай-ақ социаллық философияның тийкаргы методологиялық мәселелериниң бири – жәмийетлик сананың өз-ара қатнасын қараў имканиятына ийе боламыз. Шынында да бул мәселе бойынша анық хәм туўры жуўап жәмийетлик сананың жәмийетлик болмысты толық хәм терең сәўлелендириўин анықлаўды талап етеди. Бунда сөз жоқ, адамлардың жәмийетте болып атырған қубылыстарды түсиниў дәрежеси ғана емес, ал олардың өз мәплерине сәйкес бейимлесиў хәм дәретиўшилик искерлигиниң имканиятлары көринис табады. Дурыс, реаль өмир менен ол туўралы көз-қараслардың, бул көз-қараслардың жәмийетте болып атырған процесслерге тәсириниң имканиятлары туўралы мәселе көп ғана философиялық концепцияларда қойылады хәм шешиледи де. Бирақ олардың, айтайық, О.Конттың социаллық позитивизминде шешилиўи диалектикалық материализмнен який прагматизм, неокантшылықтан парық қылады. Сонда хәм бул мәселе, жәмийет, оның раўажланыўы бойынша пикирлер әмелге асар екен, жәмийетти қурамалы социаллық система сыпатында илимий түсиниў ғана, сондай-ақ оны қурайтуғын жеке қубылыстарды, мәселенкиден, экономиканы, социаллық, сиясий хәм руўхый сфераларды дурыс түсиниў деген сөз. Бул социаллық детерминизм принципнен шыға отырып, биринши гезекте жәмийетлик болмыстың хәр түрли тәреплериниң өз-ара тәсирин, өз-ара ғәрезлилигин хәм бундағы себеплилик, нызамлылықты ашыўға, сөйтип материаллық өндиристің жәмийеттиң раўажланыўындағы роли мәселесине алып келеди. Әлбетте бул хәм хәр түрли философиялық бағдарлар өзлеринше, демек хәрқыйлы шешетуғын социаллық – философиялық проблема. Деген менен қәлеген жәмийет материаллық өндиристің раўажланыўына биринши дәрежеде әхмийет берер екен, оның тарийхый раўажланыўындағы фундаменталлық ролинен хабар береді. Басқаша айтқанда, қәлеген жәмийет жәмийетлик өндиристің объектив нызамлары тийкарында раўажланады. Бул деген сөз, әлбетте, жәмийетти қурайтуғын басқа компонентлердиң роли биротала нольге тең дегенди аңлатпайды. Ол көп дәрежели иерархиялық системаны аңлатады.

Егер жәмийетти көп дәрежели иерархиялы система сыпатында түсинер екенбиз, оны қурайтуғын хәр бир компоненттиң салыстырмалы еркинликке ийе екенлигин ядтан шығармаўымыз керек. Соның менен бирге жәмийет бул адамлардың сондай бирлесиўи, оның тутаслығы, пүтинлиги, онда турақлылық хәм өзгермелилик, динамикалықтың бирлиги бар. Ақыры, жәмийеттиң раўажланыўы дәстүрлерге хәм адамлардың практикалық хәм руўхый

тәжрийбесинің өсиіуінің топланыуының бірлігіне тийкарланған. Бул бойынша социаллық динамика, жәмийеттің раўажланыуы, бурын антропосоциогенез мәселесин қарағанымызда ескерткенимиздей-ақ (Қараңыз... Ю.Алимбетов Адам философиялық проблема сыпатында Н.,2009) хәм өндиристен тысқары сфераларда топланған тәжрийбелерди мийрасқа қалдырыуының усылларын сақлаў хәм жетилдириў менен тәмийленеди.

Солай етип, жәмийетти адамлардың бирлесіулеринің барлық формаларының, олардың өз-ара тәсиринің барлық усылларының жыйындысы сыпатында қарай отырып, оның дүзилисин анықлауымыз керек болады. Бул бойынша да пикирлер бир қыйлы емес. Англиялы философ, илимий социологияның тийкарын салыўшылардың бири Герберт Спенсердің қалеген жәмийеттің тийкарын қурайтуғын тәртипке салыўшы, өмир сүриў, жасаў ушын қураллар өндиретуғын, бөлистиретуғын системаларды нәзерде тутыуын есапламағанда, хәр түрли философиялық, социологиялық бағдарларда жәмийетти қурайтуғын подсистема сыпатында мәдениеттан тартып, искусство, экономика, дин, сиясат, илим, техника, ҳуқық, тил, экология, массалық хабар қураллары ҳ.т.б. дейинги аралық аталады. Заманагөй арнаўлы әдебиятларда, сондай-ақ, жәмийетти социаллық система сыпатында қарай отырып, оның минезлемеси еки принцип тийкарында сәўлеленеди. Бириншиден, барлық социаллық системалар, соның ишинде жәмийет хәм, бурын айтқанымыздай-ақ, индивидлердің хәм олардың көп түрли топарларының тәртипке түскен хәм тутаслыққа, пүтинликке ийе минезлемесинен ибарат.

Екинши принцип бойынша социаллық материяның ҳәрекетинің тийкарғы формасы сыпатында қаралады хәм жәмийет глобаллық характердеги социаллық системаны аңлатады. Гәп сонда, бунда материяның ҳәрекет етиўинің басқа формаларына тән қәсийетлер – өз-ара тәсир хәм ийелик етиўшилиқ сақланады. Дурыс, системаны қатнаслар ямаса оған кириўши көп түрли сыңарлар арқалы анықлаў мәселеси елеге дейин бираз тартыслы мәселе. Сонда хәм системаны, соның ишинде, жәмийетти өз-ара тәсир хәм ийелик етиўшилиқтиң шегарасында түсиндириўде дәслепки дәстүрий пикирлеўлер принципінде бузылмайды, ал сақланады.

Жәмийетти социаллық система сыпатында қарар екенбиз, оның тийкарғы белгилерин атап өтиўмиз тийис. Олар: жоқары дәрежедеги қурамалылық хәм иерархиялық, интегративлик, адамның универсалъ сыңарлығы, өзін-өзи басқарыў.

Сондай-ақ жәмийетти дүзилислик аспектте қараўды классификациялаў да бар. Бирпара алымлардың пикирлеўлери бойынша бул проблема үш түрли көз -қарас тийкарында қаралыуы тийис. Олар: искерликтің субъекти, искерликтің объекти хәм искерликтің усылы. Бул бойынша социумның тийкарғы компонентлерин субъектли искерликлік (индивидлер, индивидлердің топарлары), функционаллық (адамның искерлигинің тийкарғы сфералары: экономика, транспорт хәм байланыс, тәрбия, билимлендириў, илим, басқарыў, қорғаныў, денсаўлықты сақлаў, искусство), социо - мәдениетлық (материаллық өндиристің қураллары хәм сана, мәмлекет типіндеги мәкемелер, социаллық - психологиялық дәстүрлер, тил хәм турақ жай), социо-структураллық (класслық- стратификациялық, социаллық- этниклик, демографиялық, турғынлық, кәсібий билимлик). Бул дүзилістің соңғысы дәслепки үшеўин даўамлаўға, барынша тереңлестириўге, конкретлестириўге хәм толықтырыўға бағдарланған, бирақ өзіншиликке ийе компонент (Толығырақ қараңыз: Маркарян Э.С. Вопросы системного исследования общества М.,1972 48 -б; Крапивенский С.Э. Социальная философия Волгоград, 1994 69-70 -бетлер).

Оның үстине, жәмийетти тутас система сыпатында қараўда оның тийкарғы төрт сферасын – экономикалық, сиясий, руўхый, социаллық сфераларын бөлип көрсетиў соңғы жыллары социаллық – философиялық әдебиятта кең орын алыўға қарады.

Дурыс, «жәмийетлик турмыстың сферасы» түсиниги арнаўлы әдебиятлардың ғейбиреўлеринде «жәмийетлик турмыстың саласы», «жәмийетлик структура» ямаса «экономикалық турмыс», «сиясий турмыс» ғ.т.б. түсиниклер менен алмастырыў тенденциясы ҳәм жоқ емес. Бул бойынша пикиримиз, бириншиден, олар синоним түсиниклер, екиншиден, жәмийетлик турмыс сферасы түсиниги жәмийетлик сала түсинигине қарағанда көбирек социаллық – философиялық жүклемеге ийе ҳәм усы себепли илимий айналыста көбирек қолланылады. Буннан кейинги пикирлеўлеримизди ҳәм бул жуўмаққа бағдарлай отырып, жәмийетлик турмыстың сфераларын быраз конкретлирек қараўды мақул деп ойлаймыз.

3. Жәмийеттиң тийкарғы сфералары

Экономикалық сфера. Кең мәнисте бул сфера өндирилк искерликтин ҳәм адамлардың бул процесстеги қатнастарының формаларын өз ишине алады.

Экономиканы булай түсиниў оны материаллық турмыстың өндирис усылы менен теңлестиреди. Ал тар мәнисте мәлим бир елдин халық хожалығын я оның жеке тараўының, айтайық, санааттың я аўыл хожалығының экономикасын түсиниў мүмкин. Сондай-ақ экономиканың глобаллық, жер жүзлик дәрежеде өлшеми ҳәм бар: пүткил жер жүзлик байланыслар, мийнет бөлиниси, жер жүзлик саўда ғ.т.б.

Дурыс, батыс социаллық философиясының көп ғана бағдарларында экономикалық сфераны товарларды ҳәм хызмет көрсетиўдин өндириў ҳәм бөлистириўге байланыслы роль ҳәм статуслардың системасы деп қараў бар. Буған Т.Парсоне, Н.Смельзер, У.Мур ҳәм басқалардың көз-қарастары мысал бола алады. Ҳәттеки көп ғана социаллық – философиялық теорияларда экономика жәмийеттиң базиси, тырнағы сыпатында қаралмайды да. Бундай роль оларда мәдениетқа, цивилизацияға, ҳуқыққа, моральға, динге бериледи. Экономикалық сфера болатуғын болса, жәмийетлик системаның көп подсистемасының бири ямаса билимлендириў, денсаўлықты сақлаў, социаллық қамсызландырыў ғ.т.б. қатарында социаллық институт сыпатында қаралады.

Ал ҳақыйқатында экономиканың ядросы материаллық өндирис болар екен, ол жыйынды жәмийетлик продукт ҳәм миллий табыс жасалатуғын бирден-бир сфера есапланады. Усы себепли де жәмийетти материаллық турмыстың өндирис усылының жәмийеттиң социаллық, сиясий ҳәм руўхый процессин белгилейтуғынын тастыйықлаўда ҳақыйқатлық бар. Деген менен, бул, тийкарынан, дурыс пикирди мақуллаў менен бирге тағы бир моментти инабатқа алған жөн болса керек.

Бирпара социаллық – философиялық бағдардағы әдебиятларда улыўма экономикалық системаға өндирис пенен қоса руўхый өндирис, материаллық ҳәм руўхый хызметти өндириў ҳәм киргизиледи. Сөйтип бул бойынша диалектикалық – материалистлик көз – қарастың материаллық өндиристи жәмийетлик раўажланыўдың тийкары сыпатында қарап абсолютлендирип жибергени сынға алынады.

«Экономическая система включает в себя материальное и духовное производство и производство материальных и духовных услуг. Марксизм абсолютизировал роль материального производства как основы общественного производства и недооценивается роль духовного производства материальных и духовных услуг» (Қараңыз: Н.Ф. Бучило, А.Н. Чумаков «Философия» М., 1998. 188-б).

Дурыс, ҳәттеки философиялық ҳәм экономикалық әдебиятта жийи-жийи материаллық өндирис түсиниги жәмийетлик өндирис түсиниги менен ҳәм теңлестирип жибериледи. Бул тийкарсыз емес. Ақыры, материаллық өндиристин жыйынды жәмийетлик өндиристин қатнасыўы менен биротала кепсерленип, бирлесип кеткенлери материаллық қатнастар болады. Айтайық, адамның өндирилиўи көп узамай-ақ өндирис ийесиниң я тиккелей өндириўшиниң

өндіріліуі сыпатында болар екен, бул процесс әлбетте экономикалық нызамлар арқалы әмелге асырылады. Материаллық өндіріске руұхый өндірістің киргизіліуі хәм руұхыйлықтың материаллық сәўлелендіріу қуралы сыпатында болыуы менен байланысly.

Қуласы, жәмийетлик өндіріс системасы өзине материаллық өндіріс пенен бирге тиккелей өмірдің өндіріліуі хәм руұхый өндірісті хәм өз ишине алады.

Материаллық өндірістің дүзілісінде бир-бири менен тығыз байланысқан еки подсистема бар екенлігін умытпауымыз керек. Олар: а) өндірістің технологиялық усылы – адамлардың предметлер менен хәм өзінің мийнетінің қураллары менен өз-ара тәсир усылы хәм усының тийкарында өндірістің техникалық – технологиялық өзгешеликлеріне байланысly өз-ара қатнаслары; ә) өндірістің экономикалық усылы – өндіріуші күшлер менен өндіріс қатнасларының жәмийетлик усылы.

Айтыуымыз керек, бундай көз-қарас – материаллық өндірістің дүзілісінде технологиялық хәм экономикалық усыларды адайыда қарау усы бүгінге дейін ғалаба мақуланған дәрежеде де емес. Усыннан да болса керек, өндірістің экономикалық усылын бир алымлар материаллық ийгиликлерди өндіріу усылы менен теңлестирсе, екіншілері материаллық ийгиликлерди өндіріу усылына өндірістің технологиялық усылын хәм киргизеди. Бул пикирлердің қунлылығын есапқа алыу менен бирге, өндірістің технологиялық хәм экономикалық усыларын бөліп қараудың тарийхый процессти хәр қырынан, әсіресе жәмийетти система сыпатында анализлеу ушын әхмийети зор екенлігін нәзерде тутыуымыз зәрүрлі.

Солай етип, материаллық өндіріс процессінде, жоқарыда айтылғанындай-ақ, техникалық – технологиялық хәм экономикалық қатнаслар бир-бири менен өтлескен халатта қәліплеседи. Бул өтлесиуде адам менен бирлікте техниканың өндірістің хәм экономикалық, хәм технологиялық усылларында өзине ылайық орны бар.

«Техника» сөзі әйемги грекше «тэхнэ» сөзінен алынған болып, дәслебинде өнер, шеберлик, уқыптылықты аңлатады. Соң ала техника бундай кең мәниликтен, наанықтықтан қутылып, материаллық өндіріс процесслерін әмелге асыру хәм жәмийеттің руұхый, турмыслық хәм басқа да өндіріслик емес талаптарына хызмет етиу ушын адамлар тәрепинен исленген қураллар сыпатында түсіндіріледі.

Адамның ақыл-еси бар, хақыйқый жәмийетлик мақлуққа айланыу процесси де мейли мийнет қураллары, техника дым әпиуайы дәрежеде-ақ болағойсын, бәрибир, оның менен байланысly. Хәттеки, адамның уқып хәм имканиятларының ақылға уғрас келе бермейтуғын өткір қырлары да техникалық дәретиушиликте көринис табады. Бул процесс адамның өз ойлауының, қыяллауларының материалласыуы, предметлесиуі сыпатында айырықшалыққа ийе. Айтайық, өзінің техникалық дәретиушилигінде ойлап табыушы сыпатында ол тәбиятта бардың тийкарында ис тута бермейди, ал тәбиятта улыума сыңары жоқ предметлерди ойлап табады. Буған әпиуайы дөңгелектен баслап космослық корабльге дейінги аралықтағы адамзат баласы ойлап тапқанлар мысал бола алады. Адамзат тарийхында техникаға, оның жетискенликлеріне қатнас бирдей болған емес. Мәселен, техниканың жетискенликлерінің адамзат ийгилигине жумсалған дәслепки дәуірлерінде техникаға қатнас жүдә хәм үмит артыушылық характерге ийе болса, орта әсирлер тусында ол диний санаға бағындырылады. Хәттеки батыслық инквизиция тусында көп ғана ойлап табыушылар жин-жыпыр менен уяласлар сыпатында қаралды да. Техникалық процесске исеним Ағартыушылық дәуірінен баслап қайта тикленеди. Утопиялық характерге ийе концепцияларда, мәселен, Ф. Бэконның «Жаңа Атлантидасында» (1624) техника идеаллыққа ийе жәмийеттің материаллық тийкары сыпатында улығланады.

О.Шпенглердің «Европаның ақийры» («Закат Европы») мийнетинің жарыққа шығыуы менен техникалық оптимизм кейин серпилип баслады. Неге дегенде, бул мийнетте цивилизация оның пүткіл техникалық прогресси менен бирликте мәдениеттің раўажланыуындағы қыйратыушы басқыш сыпатында тийкарланған еди.

Өткен әсирдің 50-70 – жыллары аралығында техниканың күшине, құдиретине исеним хәм оны улығлау тағы да күшейди. Буған тийкарғы себеп: илимий –техникалық революцияның жетискинлеклиринің азғана ўақыттың ишинде өндириске, турмысқа, илимге, билимлендириўге, радио, автоматлыстырыў, компьютерлик хәм атом техникасының кеңнен ениўи болды. Бул көз-қарас 70-жыллардан баслап бираз өзгериске түседи. Технологиялық пессимизм тәўир-ақ сезилерли дәрежеде болады. Техника адамға күш бермей кеткен құбылысқа мегзетилди.

Қулласы, адам, жәмийет пенен техника, технология арасындағы қарама-қарсылықты характерлейтуғын қыйын хәм қурамалы билиўлик процесстин бүгинлигинде илимий-техникалық революцияның экологиялық хәм социаллық ақыбетлери менен тастыйқланыуының гуўасы боламыз. Булардың хәммеси, әлбетте техниканың социаллық феномен сыпатында шекли еркинлиги менен байланыслы. Арнаўлы әдебиетлардың бирпаралырында бул процесс ең алды менен адамның руўхы менен тәбияттың дусласыуының нәтийжеси сыпатында қаралады. Басқаша айтқанда, техниканың мәниси, тийкары адамның хәм тәбияттың өз-ара қатнасында жәмлелген. Практикада бул артефактлардағы, демек, адам дәреткен объектлердеги ол тәрпинен ойланылмаған қәсийетлердің хәм көринис табыуы менен дәлийлленеди.

Белгили россиялы философ – алым С.Э.Крапивенский автомобиль хәм телевидениениң мысалында техниканың эксплуатацияға түсиўи менен оның эффекти көбейген жағдайда жәмийетке кери тәсирин дәлийллеп, техниканың шекли еркинлигинің екінши бир моментин көрсетеди. Бул бойынша автомобиль ҳақыйқый көлик сыпатында адамның талапларын қанаатландырып қоймастан оның басқалардан артықмашылығын болдыратуғын талапларын хәм қанаатландырыўға имканият береди. Адамлардың бул бийжағдай талапларына муўапық гейбир еллерде экономиканың тәўир-ақ бөлеги басқа талаплардың қанаатланыуына тосқынлық қылса да, автомобиль шығарыў күшейе бериўи сөзсиз. Ақыбетинде автомобиль экологиялық ситуацияның ауырласыуына себепши болады. Хәттеки кримоногенлик факторлардың бирине айланады. Айтайық, автомобильди урлау, оның ийелерин өлтириў, жол-транспорт ҳәдийселери менен байланыслы қылмыслар.

Телевидение болатуғын болса, ол басында жәмийеттиң коммуникациялық характерге ийе, ең алды менен мәдениетқа талапларын, зәрүрликлерин қанаатландырыўға бағдарланған. Бүгинлигинде усылар менен бир қатарда телевидение сиясий, әдеп-икрамлық ҳ.т.б. мақсетте массалық сананы манипуляциялау ушын да қолланылады. Оның үстине, телекэранның алдында ҳәдден тыс отыра бериў адамларды оқыўдан қалдырады хәм бул оны шала саўаттылыққа алып келеди, адамның психофизикалық ден-саўлығына зыян береди. Айтайық, телеэкранның алдында отыра бериў гиподинамиканы ҳәр түрли неврозларды хәм болдырады. (Қараңыз: С.Э.Крапивенский. Социальная философия. М.,1994. 82-б).

Усыларға қарамастан техносфераның жетилиўинің өзін жәмийет тек техника арқалы, техникалық илажлар, жетискенликлер жәрдемінде ғана әмелге асырады. Бул техниканың шекли еркинлигинің тағы бир қырын минезлейди. Әлбетте, техниканың, техникалық раўажланыўдың өзіншелигин шекли еркинлигин жәмийеттен бийғәрез түсиндириў надурис болған болар еди. Жәмийеттиң социаллық – экономикалық хәм мәдений болмысы техниканы, техникалық раўажланыўдың белгилеўши тәсирин шеклеу имканиятына ийе. Буған техниканың, техникалық дәретиўшиликтиң қайсы тараўының раўажланыуына үстинлик

берилиуі ғана емес, соның менен бирге оның жетискинлеклеринің тез пәт пенен адамлардың күнделикли болмысына енгизилиуінің өзи-ақ жәмийетлик қатнастар, соның ишинде адамлардың техникаға байланысly қатнастарының қәлиплесилуінің тийкарғы параметрлери менен белгиленетуғынлығы мысал бола алады. Усылай екен, жәмийет пенен техниканың арасындағы қатнас мисли пүтинлик пенен бөлектің, демек система менен оны қурайтуғын элементлердің бири арасындағы байланыс пенен бара-бар. Бул бойынша тағы бир моментти атап өтиу орынлы. Ол хәм болса техниканың жәмийеттің рауажланыуының хәмме басқышларындағы оған базислик, тырнақлық функцияны атқарыуы, соның менен бирге ол цивилизацияның продукты, ал оны қалай пайдаланамыз, дурысырағы, пайдаланып билемиз, бул бизиң мәдениатымыздың дәрежесинен ғәрезли. Арнаулы әдебиятларда, бул мәселениң конкретлесилуі жәмийет пенен техниканың өз-ара қатнасына байланысly тарийхый көз-қараста бираз сезилерли дәрежеде қойылған. Бул бойынша техниканың рауажланыуындағы эволюциялық өзгерислерди ғана емес, ал үзликсизлик, секириу, басқаша айтқанда, техникалық революциялар хәм олардың социаллық революциялардың анау ямаса мынау типі менен байланысы, тийкарынан, генетикалық характерге ийе екенлиги айтылады. Деген менен хәр бир техникалық революцияның өндиристің хұким сүрип турған технологиялық усылын жәмийеттің өсип баратырған талапларына көбирек жууап беретуғын жаңасы менен алмастыра алыу имканиятлары хәм бийкарланбайды. Тарийхта бирин-бири избе-из алмастырған өндиристің төрт түрли технологиялық усылы белгили. Олар ийелеуши, аграр – өнерментлик, индустриаллық хәм информациялық – компьютерлик. Булардың хәр бири, мәлим материаллық – техникалық тырнақ хәм оған сәйкес технологиялық қатнастарды өзине жәмлеген. Өндиристің хәр бир технологиялық усылы өзине тән ғана мийнет қуралларына ийе. Айтайық, өндиристің ийелеуге тийкарланған усылы. Бунда аңшылық, балық аулау хәм өсимликлерди жыйнау ушын индивидуаллық хәм коллективлик пайдаланыуға бағдарланған қол мийнетине тән қураллар ислетиледи. Ал өндиристің аграрлық – өнерментликке тийкарланған усылында темир плуг, самал хәм суудың күши менен ислетилетуғын ун қаразлар, хәттеки мал – бас өндирис қураллары. Өндиристің технологиялық усылларының индустриаллық түрінде машиналар ислетилсе, информациялық – компьютерлик басқышына автоматласқан техника сәйкес келеди. Әлбетте бул айтылғанларды мийнеттің хәмме түрлери ушын кескирт жағдай қәлиплести, басқаша айтқанда, өндиристің әзелги тарауларын бастан аяғына дейин қайтадан қуралландырылып тасланды деген жуумаққа келиу натууры болған болар еди. Мәселен, қол өнеринің мәлим салаларда биротала автоматластыру қыйын ямаса дәри– дармақлық өсимликлерди жыйнауға х.т.б. өнерментликке байланысly тийкарғы қураллар бүгинлигинде хәм биротала өзгерип кете қойған жоқ.

Сондай-ақ өндиристің мәлим технологиялық усылына тән мийнет қураллары адамға хәм жәмийетке усынылған мийнеттің характерин белгилейди. Оның үстине, өндиристің хәрбир технологиялық усылы мийнетти шөлкемлестирiu системасы арқалы характерленеди.

Әлбетте адамлардың хәр бир әуладының техниканың, улыума техносфераның оларға дейинги таярланған мәлим халатына ийе болыуы даусыз. Соның менен бирге адамлар өзлери таңдаған өндиристің тарауына ылайық қәлиплескен белгили қатнастарға хәм ийелик етеди. Бул қатнастар өндиристің техникалық тийкарына жүдә үнлес. Соның ушын хәм олар хәр қыйлы. Айтайық, олар мийнет қуралларының бир теклилиги тийкарында әмелге асқан өндириске тән жұмысшылардың әпиуайы бирлесилуі ушын бир қыйлы болса, мийнет қураллары қәнийгелескен қол мануфактурасы ушын хәм ислеушилер ушын ямаса машина өндириси шараятындағы фабрикалық – заводлық мийнет ушын екінши қыйлы болады. Булар технологиялық қатнастар болады. Олар белгили техникалық тийкарда қәлиплесетуғын

материаллық ийгиликтерди өндіріуішінің өз мийнетінің предметіне хәм құралларына, сондай-ақ технологиялық процесс барысында өз-ара тәсирде болатуғын адамларға қатнасын аңлатады.

Өндірістің субъектінің өз мийнетінің предметлеріне технологиялық қатнасы уақытқа байланысly үзликли я үзликсиз болыуы мүмкин. Буған әсиресе мапазлық хәм мұдамылық характерге ийе мийнет процесслері мысал бола алады. Бул бойынша металл өндіріу процесі менен дәнди, пахтаны өндіріу процессін хәм усыған сәйкес металлург пенен дән өстіріуішінің ямаса пахтакештің мийнетін нәзерде тутсақ, олардың хәр қыйлылығының гууасы боламыз. Сондай-ақ өндірістің субъектінің өз мийнетінің предметлеріне технологиялық қатнасы актив жетілдіріуші хәм мийнет предметін қайтадан өзгертіуші я пассив те, мәлим мийнет предметінің болдырыуына, хәттеки жоқ болыуына хәм алып келиуі мүмкин.

Енді технологиялық қатнастардың тағы бир зәрүрли моменти болып табылатуғын өндірістің субъектінің мийнет құралларына қатнасы мәселесіне келетуғын болсақ, бул процесс мийнеттің характерінен ғәрезли. Ақыры,соңғысы, тарийхтан белгили, хәр қашан ислеуші менен оның мийнет құралларының арасындағы функциялардың бөлинуін белгилеп турады. Мәселенкиден, адамзаттың хожалықтың ийелеушілигине тийкарланған дәуірінде өндіріс процессінің толық әмелге асыуы адамның тиккелей булшық етлерінің күші менен байланысly. Цивилизацияның үйге бағдарланған басқышында адам – бас механикалық күш. Сөйтседе, бул функцияны көлик мал менен, суудың хәм самалдың кууаты менен бөліседі. Индустриялық жәмийет тусында адам өндірістің агенті болыуын дауам еттиреді, бирақ биротала энергетикалық миссияны атқарууды тоқтатады хәм көбірек басқаруға өтеді. Ал бүгінлигінде илимий-техникалық революцияның нәтижесінде хәм информациялық-компьютерлик жәмийет стадиясына өтиу басланған дәуірде адам тиккелей өндіріс процессінен шығып,қадағалаушы элемент сыпатында оның менен қатар турады.

Техника хәм өндірістің белгилеушілик имкәниятлары адамның мәлим өндіріс процесінде бирге қатнасатуғын адамлардың мүнәсибетін өз ишіне алады. Ақыры, техниканың, өндірістің технологиясының бул бойынша имкәниятлары соншелли, олар адамлардың биринши мийнет коллективінен баслап конкрет технологиялық мийнет бөлінісіне, сондай-ақ вертикаль дәрежени хәм басшылар менен қарауындағылар арасындағы қатнастар хәм олардың қалай дүзилиуі тийислигине дейинги аралықты белгилей алады.

Белгили, жәмийеттің дүзими қандай болмасын, рауажланыудың қандай басқышында турмасын, оның өмир сүріуінің жасауының биринши шәрті тәбият пенен зат алмасыу, адамлардың ауқатқа, кийімге, турақ жайға х.т.б. байланысly материаллық талаптарын қанаатландыру болып табылады. Басқаша айтқанда, материаллық ийгиликтерди өндіріу процессінде адамлардың бир-бирине қатнасы олардың тәбиятқа тәсірінің нәтижелігін өмир сүріуге, жасауға бағдарлау менен байланысly. Усы себепли өндірістің экономикалық усылы бир-бири менен ажыралмас бирликтеги еки тәрептен – өндіріуші күшлерден хәм өндіріс қатнастарынан турады.

Өндіріуші күшлер жәмийет тәрепінен жасалған өндіріс құраллары, ең алды менен, мийнет құраллары хәм адамлар. Адам – өндірістің субъекті, өндіріуші күшлердің бирден-бир шешиуші күші. Әлбетте бул жерде адам улыума емес, ал материаллық ийгиликтерди өндіріуші сыпатында нәзерде тугылады. Дурыс, материаллық ийгиликтерди өндіріушілердің өз уазыйпасын атқаруының параметрлерін жәмийетлик прогресстің дәрежесінен ғәрезли. Мәселен, әдетте материаллық ийгиликтерди өндіріушілерди өндіріслик тәжірийбеге хәм усының арқасында оларды хәрекетке келтиретуғын хәм әмелге

асыратуғын адамлар сыпатында минезлейтуғын едик. Бүгінлигинде бул жеткиликсиз. Илимий – техникалық революцияның жетискенликлерин тек өндиристе емес, ал күнделikli турмыста хәм қолланыў күшейген пайытта материаллық ийгиликлерди өндириўши, белгили дәрежеде, илимий билимлерге, ҳеш болмаса, оның мәлим дәрежесине ийе болыўы тийис.

Материаллық ийгиликлерди өндириў ушын мийнет предметлери зәрүрли. Мийнет предметлерине адамның мийнети бағдарланғанлардың бәри киреди. Мийнет предметлери, тийкарынан, тәбияттан алынады екен, оны өндириўши күшлердинң элементи сыпатында қараў натуўры дейтуғын көз-қараслар хәм жоқ емес. Деген менен, көпшилик алымлар бул пикирдинң бираз ушқарарылығын тастыйықлайды. Ақыры, олардың пикирлеўинше, мийнет предмети сыпатында тәбияттан алынғанның адам тәрәпинен тек жәмийетлик өндирис процессине еңгизилгени ғана есапқа алынады. Айтайық, темир туўралы бизиң ҳеш хәм хабарымыз жоқта да ол тәбияттың мәлим элементи еди. Оны қазып шығарыўды хәм қайта ислеўди әмелге асырыў менен өндириўши күшлердинң қурамына ениседи. Сол сыяқлы адамлар, мәселен жумыссызлыққа, я наўқаслыққа байланыслы өндирис процессинен шығып қалса, өндириўши күшлер бола алмайды. Хәттеки техниканың өзи хәм белгили себеплерге байланыслы иске түспей қалса, ол өндириўши күшлердинң қурамына кире алмайды.

Әлбетте мийнет предмети мийнет әсбапларысыз өзгериске түсе алмайды. Мийнет әсбаплары (средства труда) адам хәм тәбият арасындағы тәсир етиў ушын бағдарланған затлардың комплекси. Олардың ең баслысы – мийнет қураллары (орудия труда). Мийнет қураллары өндиристинң сүйекли хәм булшық етли системасын қуар екен, жәмийет пенен тәбияттың ара қатнасының әҳмийетли көрсеткиши болады.

Соны хәм нәзерде тутыўымыз керек, илимнің, жәмийеттинң тиккелей өндириўши күшлерге айланыў процесси өндириўши күшлердинң тағы бир элементиниң пайда болыўы сыпатында түсиндирилмесе керек. Өндириўши күшлердинң қаралған элементлериниң енисиўи сыпатында түсиниў дурыс болса керек. Неге дегенде, бул процесстинң нәтийжеси, материаллық ийгиликлерди өндириўшилердинң билим хәм кәсибий дәрежесиниң сапалық өзгериўинде, жаңа мийнет қуралларының, мийнет предметлериниң пайда болыўында ҳ.т.б. көринис табады. Өндиристинң экономикалық усылының екнши тәрәпин өндирис қатнаслары қурайды. Өндирис процессинде адамлар тәбиятқа ғана емес, ал бир-бирине, олардың еркинен хәм тилегинен ғәрезсиз қатнасларға түседи. Бир қатнаслар зәрүрли хәм тийкарынан бирге ислесиў хәм бул искерликтинң өнимин өз-ара алмастырыўды өз ишине алады. Өндирис, алмастырыў, бөлистириўде хәм тутыныўдағы өз-ара байланыс хәм қатнаслар өндирис қатнасларын қурайды.

Солай етип, өндирис қатнаслары бул адамлардың материаллық ийгиликлерди тиккелей өндириў, бөлистириў, алмастырыў хәм тутыныў процессинде адамлар арасында қәлиплесетуғын экономикалық қатнаслар.

Өндирислик, экономикалық қатнаслардың тийкары сыпатында өндирис қуралларына меншиктинң формалары, буннан келип шығатуғын хәр түрли социаллық топарлардың өндиристеги жағдайы хәм өз-ара қатнаслары, булардан ғәрезли өнимди бөлистириўдинң формалары қаралады. Басқаша айтқанда, өндирис қатнасларының ишиндеги ең тийкарғысы, белгилеўшиси – адамлардың өндирис қуралларына қатнаслары, демек меншик қатнаслары хәм оның формалары. Буны әдетте тийкарғы өндирис қатнасы деп қараў бар. Дурыс, хәр бир экономикалық системада өндирис қуралларына меншиктинң бир емес бир неше түрлериниң пәраўан өмир сүриўи тәэжип емес. Егер раўажланыўдың капиталистлик басқышын мысалға алсақ, онда тек оның өзине тән меншиктинң түри менен бирликте ири жер ийелериниң меншиги, кооперативлик меншик ҳ.т.б. болатуғынлығы хеш кимге де сыр емес. Бираз усылардың ишиндеги ең тийкарғысы ғана жыйынды жәмийетлик продуктты, әсиресе қосымша

продукттың тийкарғы массасын өндириў имканиятына ийе. Усы себепли де тийкарғы меншик қатнасы қалеген экономикалық системаның келбетин көрсетип, өндирис қатнастарының жәмийеттиң раўажланыў басқышларына сәйкес типлерин ашымайлықландырады да (алғашқы – общиналық, қул ийелеўшилиқ, феодаллық капиталистлик өндирис қатнастары). Ақыры, тийкарғы өндирис қатнасының мәлим экономикалық система ушын зәрүрли формасы хожалықты жүргизиўдиң ҳуким сүриўши, ҳәттеки, ғалаба формасы да бола алады.

Бул бойынша арнаўлы әдебиятларда адамзат тарийхында жәмийетлик хожалықты уйымластырыўдың үш формасын мысал етиў жийи ушырасады. Олар: натураллық, товарлық, планлы ретлеўшилиқ. Бул формалар бир-бирин избе-из жағдайда алмастырып ғана қоймайды, ҳәттеки олар бирге жасайды да. Бирақ олардың биреўиниң басымлығы зәрүрликке ийе. Бул жағдай тийкарғы ҳуким сүриўши өндирис қатнасына тиреледи. Мәселен, феодализм тусында крепостной дийханның мийнетиндеги миннети натураль характерге ийе болар екен, бул жәмийетлик хожалықты шөлкемлестириўдиң натураллық формасының ҳуким сүриўин белгиледи. Дурыс, оның менен қатар товарлық форма ҳәм раўажланды, күшейди. Капитализмде, керисинше, рабочий күшти сатып алыў– сатыў, исбилермен менен рабочий арасындағы қатнастың товарлық формасы бул экономикалық системада хожалықты шөлкемлестириўдиң формасы тиккелей өндириўши күшлердиң, мийнет бөлининсиниң дәрежесин белгиледи, демек ол генетикалық жақтан өндирис усылының технологиялық усылы менен байланысly. Буның менен хожалықты шөлкемлестириўдиң бир ғана формасы жәмийетлик – экономикалық фармацияның ҳәр түрли типлерине принципиал түрде хызмет етиўи мүмкин. Мәселен натураль хожалық барлық капитализмге дейинги хожалықларда хызмет етти. Буның анаў я мынаў формасының ҳуким сүриўи тийкарғы өндирис қатнастарын белгилейди. Басқаша айтқанда, жәмийетлик хожалықты шөлкемлестириў еки түрли келип шығыўға ийе: генетикалық жақтан ол өндирис усылының технологиялық ҳәм экономикалық усыллары менен байланысly. Усы бойынша хожалықты шөлкемлестириўдиң өткинши формаларының тарийхый орны түсиникли болады.

Солай етип, бир нәрсени түсиниў керек, экономикалық системада системадағы система дүзиўши сыпатында еки қатнас экономикалық системаның тийкарғы өндирислик қатнасы сондай-ақ оның формасындағы ең тийкарын ашыўшы тағы бир тийкарғы өзекли қатнас ҳуким сүреди. Мазмунның формаға байланысly жетекши роли бул еки система дүзиўши қатнастардың субординациясын характерлейди.

Мазмунның формаға байланысly жетекшилиқ ролин өндириўши күшлер менен өндирис қатнастарының өз-ара тәсиринен ҳәм анықлаў мүмкин. Жәмийетлик турмыста бул процесс өндирис қатнастарының өндириўши күшлердиң раўажланыўының характерине ҳәм дәрежесине сәйкес келиўиниң улыўма социологиялық нызамы сыпатында характерленеди. Себеби жәмийетлик раўажланыўдың барлық басқышларында ҳәрекет етеди. Белгили, алғашқы – общиналық дүзим жағдайында жәмийетлик меншиктиң ҳуким сүриў себеби сол ўақыттағы өндириўши күшлердиң характери менен байланысly. Мийнет қуралларының пәслиги, материаллық ийгиликлерди өндириўшиниң мийнет процессиниң субъекти сыпатында жүдә төмен раўажланыўы ҳәм усыған сәйкес мийнет өниминиң төменлиги, демек, материаллық ийгиликлерди өндириўдиң төменлигин, мийнетти шөлкемлестириўдиң дым ғана әпиўайы жәмәәтлигин белгилейди. Тек ғана неолитикалық революция нәтийжесинде бронза, айрықша темир қуралларға ийе болып, бираз мәденийлескен дийханшылық ҳәм мал шарўашылығы менен шуғыллыныўға өтиў менен ийелик етиў хожалығынан өндириўши хожалыққа өтиў басланды ҳәм бул процесс мийнеттиң өнимин бираз жоқарылатты.

Бұл процесстің күшейіуі хәм ұақыттың өтиуі менен мийнеттің өнимдарлығының мәлим дәрежеде өсиуі өндиристін әмелге асырылыуының индивидуаласыуына имканият жасады. Сойтип, мийнет процессинің әмелге асыу шеғарасы оның субъектинің дәрежесінде бираз тарылды. Енди ол жеке индивидлердің, шаңарақтың искерлиги менен-ақ шекленетуғын болып қалды. Усының менен бирге дәстүрий жәмәетлик меншикти сақлау өндиристін алға илгерилиуі ушын тосқынлықтан басқа ҳеш нәрсе емес еди. Басқаша айтқанда дәстүрий меншиклик қатнастардың жеке меншик пенен алмасыуы зәрүрликке айналды. Жеке меншик тарийхый раўажланыудың қул ийелеушилиқ, феодализм хәм капитализм басқышларын қамтыйды. Бұл деген сөз, қул ийелеушилиқ жәмийеттің ыдырауы менен де өндириуши күшлердің характери өзгерген жоқ, олар бурынғыша жеке меншикти талап етти. Деген менен бұл процесс феодализмнен капитализмге өтиуден бираз парық қылады. Феодализмнен капитализмге өтиу өндириуши күшлердің сапалы өзгериси хәм оларды раўажландыруға талаптың, зәрүрликтің күшейіуі менен белгиленеди. Қул ийелеушиликтен феодализмге өтиу процессінде хәм өндириуши күшлердің раўажланыуына зәрүрлик тек затлық сыңарды ғана емес, ал бас өндириуши күш – адамның раўажланыуын хәм нәзерде тутатуғынлығын ядтан шығармауымыз керек. Булсыз техникалық, улыўма экономикалық прогресстің болмайтуғынлығын турмыс дәлилледи. Әпиўайы бир мысал: қулардың хожалыққа ийе болмауы себепли жумысшы күшинің өндирилиуі туйыққа тиреле берди. Өндириуши күшлердің характеринің қайтадан өзгериуі, демек оның қайтадан жәмийетлик характерге ийе болып жеке меншиклик, бөлистириушилиқ, тutyныушылық қатнастардың принципал дәрежеде өзгериуі жәмийетлик раўажланыудың капиталистлик басқышы менен байланыслы. Буларды бир пара алымлар ҳазирги раўажланған еллердеги социалластыруу процесслери менен тастыйқлайды. Шынында да, өндиристи шөлкемлестириуши мийнеттің өнимдарлығына мәпдар болар екен, қалесин, қалемесин, өндириуши күшлердің бас элементи – адамға ғамхорлық қылмасқа илажы жоқ. Бұл деген сөз жәмийетлик қатнастар өндириуши күшлердің раўажланыу талапларына мәлим дәрежеде үйлестириледи.

Бүгинлигинде илимий – техникалық раўажланыу шариятларында заманағөй өндирис жумысшының психофизиологиялық саўлығына, оның кәсибий хәм улыўма билим дәрежесине, мәдениятына, әдеп – икрамлылығына жоқары талаптар қояды. Бұл объектив зәрүрлик пенен қосымша өнимге жүдә күштар заманағөй раўажланған еллердің қай-қайсысы да өзлеринің социаллық сиясатында есапласқа илажы жоқ.

Әлбетте, бұл процессти өндирис қатнасықларын өндириуши күшлердің раўажланыуының тиккелей сәўлелениуі сыпатында түсинсек натуўры пикирлеуге жол қойған болар едик. Басқаша айтқанда, өндирис қатнастарының өндириуши күшлердің раўажланыуын я тезлетиу я әстенлетиуине байланыслы активлигин есапқа алмаған болар едик. Ақыры, өндириуши күшлер әдетте өндиристи жүргизиу ушын шөлкемлескен белгили бир мотивлерди басшылыққа алған адамлардың практикалық искерлиги нәтийжесінде жаратылады хәм раўажланады. Булардың хәммеси өмир сүрип турған өндирис қатнастары арқалы белгиленеди.

Адамзат тарийхының раўажланыу барысы, оның қалеген басқышы буны тастыйқлайды. Айтайық, жеке ғәрезлиликке тийкарланған жәмийетлерге қарағанда өндириуши күшлерди бурын болмаған дәрежеде раўажландырған буржуазиялық өндирис қатнастарының өндириуши күшлердің жәмийетлик характерине қарама-қарсы келиуі хәм буның ақыбетиндеги жер жүзлик урыслар, кризислер ҳ.т.б. Нәтийжеде буржуазиялық өндирис қатнастарын быраз оптималластыруу, мәселен, экономиканы ақылға сыйымлы дәрежеде мәмлекет тәрәпинен тәртипке салып турыу, базар қатнастарының социаллық бағдарланыуы, акционерлик ҳ.т.б. әмелге асып отырды. Бурынғы Аўқам дүзими тусында мәмлекетлик хәм колхоз –

кооперативлик меншиктің өз ийесинен, халықтан ажыралыу процесі хәм оның ишки басқарыуының субъекті сыпатында тиккелей бюрократияның, партиялық – мәмлекетлик номенклатураның аренаға шығыуы, нәтижеде адамның казармалық тәртіптегі орынлаушыға айланыуы ҳ.т.б. өндириуши күшлердің раўажланыуын ирикти. Оның үстине, илимий – техникалық прогресс хәм ол негизде алынған билимлер тийкарынан жер жүзлик стандартқа жууап бермес еди. Ақыбетинде өндирис қатнаслары өндириуши күшлерди ҳәрекетке келтириушиден оның иркинишине айланды хәм жәмийеттің жаңаланыуын, басқа жәмийетке өтиуін талап етти. Мине усындай минезлемелерге ийе болғанлықтан өндирис қатнасларының өндириуши күшлерге актив тәсирин нызам сыпатында өз алдына қарау арнаулы әдебиатлардан орын алған. Сондай-ақ бундай көз-қарас өндиристің экономикалық хәм технологиялық усылларының жәмийетлик турмыстың хәмме тәреплерин белгилеушилигине хәм тийисли.

Сол себепли де ҳәзирги постсоциалистлик, постсоветлик жәмийетлерди реформалаудың әҳмийетли элементи сыпатында базар қатнаслары экономикасы, искилерменликтің раўажланыуы, меншиктің көп түрлиги, жеке инициативаға избе – из бағдарланыу нәзерде тутылады.

Ғәрезсиз елимизде жаңа миллий мәмлекетшилик хәм қурылып атырған жаңа дүзим базар қатнаслары экономикасына, экономиканың көп укладлылығына негизленген.

Өзбекстан ушын базар қатнасларына өтиу ўақтында үлкени мәжбүрий революциялық процесслерге енгизип, колониаллық жағдайға түсириу менен үзиліп қалған тәбий – тарийхый раўажланыуға қайтып келиу де. Батыс хәм Шығыстың, Арқа менен Түсликтің кесиспесине жайласқан үлкемиздің индустриаллық раўажланыуға дейин де қәлиплескен базар қатнасларынан тәжирийбеси бар. Бүгинлигинде бир сападан пүткиллей жаңа сапаға өтиу социаллық – ориентацияланған экономиканы қәлиплестириу менен байланысly хәм бул раўажланыудың өзбек моделинің принциплеринің әмелге асыуы тийкарында өзинің унамлы нәтижелерин бермекте.

Елимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириу хәм пұхаралық жәмийетти раўажланлыруу концепциясына ылайық демократиялық базар реформаларын хәм экономиканы либералластырылууды және де тереңлестириуге бағдар алынбақта. Бул бойынша әсиресе экономикалық раўажланыудың ең әҳмийетли перспективалары хәм үстин бағдарларын белгилеу менен бирге жержүзлик финанслық – экономикалық дағдарыс ақыбетлерин жумсартыуға қаратылған Дағдарысқа илажлар бағдарламасының да жәмийетимиз раўажланыуында орны хәм роли айрықша.

Әлбетте усылайынша социаллық системаның негизинде материаллық ийгиликлерди өндириу усылы барлығын тийкарлаған менен жәмийеттің система сыпатында минезлемелери тамамланбайды. Ал усы системаның шегарасында қәлиплесетуғын хәм өз раўажланыуын табатуғын жәмийеттің тағы бир структуралық элементи болған социаллық сферасының тийкаргы параметрлерин анықлау барысында жәмийеттегі ҳәр түрли бирлик хәм топарлардың структуралық өзгешеликлери ашылады.

«Социаллық» сөзинің төркинине нәзер салып қарасақ, «жәмийетлик» термини менен сәйкес келиуін нәзерде тутамыз. Бул мәнисте жәмийеттің барлық сфералары да (экономикалық, социаллық, сиясий хәм руўхый) социаллық сфералар болады. «Социаллық» термининің көлеми хәм мазмұны бойынша «жәмийетлик» термини менен сәйкес келиуін социаллық философия түсиниги хәм тастыйықлайды. Ақыры, әдетте социаллық философия дегенде биз жәмийет, оның дүзилиси, ҳәрекетке келтириуши күшлери хәм раўажланыу нызамлықлары туўралы илимди түсинемиз. Социаллық философия бул бойынша улыўма философияның бир түри ямаса әҳмийетли бөлеги сыпатында қаралып, өз проблематикасына ылайық улыўма яғный

теориялық социология менен бара-бар, басқаша айтқанда, социологияның методологиялық хәм улыўма теориялық қабаты сыпатында түсиндириледі. Деген менен жәмийеттің айрықша социаллық сферасы хәм бар. Ол хәр қыйлы тәртиптеги бирликлер, мәселен, класслар, қатламлар, стратлар, этнослар, социаллық – демографиялық топарлар, жеке коллективлер арасындағы хәм бул бирликлердің ағзалары сыпатында жеке индивидлер арасындағы қатнастарды өз ишине алады.

Дурыс, социумның социаллық топарлық ғана емес, институционаллық аспектке қаралыўы хәм бар. Хәр қыйлы шөлкемлер, мәкемелер, билимлендириў, тәрбия ғ.т.б. халықтың үлкен топарларының мәплерин қозғап, белгили функцияларды атқарады хәм усы себепли олар социаллық **институтлар** атамасына ийе. Усылай екен, социаллық сфераның тийкары, негизи индивидтің социалласып, яғный мәлим социумның нормаларын, бағалықларын, минез-қулық үлгилерин, установкаларын өзлестириўине барып тиреледі. Егер экономикалық хәм руўхый сфералар шегарасында индивид, ең алды менен, материаллық хәм руўхый ийгиликлердің өндириўшиси хәм тутыныўшысы, сиясий сфера шегарасында сиясаттың объекти хәм субъекти дәрежесинде болатуғын болса, социаллық сферада ол социаллық индивид сыпатында, демек социумның ағзасы сыпатында қаралады.

Индивид социумға тиккелей емес, ал хәр түрли бирликлер хәм топарлар арқалы енискенликтен, бул бирликлердің хәм топарлардың искерлиги хәм өз – ара қатнастары, өз – ара келисиўлери социаллық сфераның бас мазмунын құрайды.

Енди тарийхый бирликлер атамасына ийе адамлардың турақлы топарларының тарийхый процесстеги қәлиплесиўине келсек, ең дәслепп қанлық-туўысқанлық байланысларға тийкарланған урыўлық-қәўимлик бирликлерди нәзерде тутамыз. Шаңарақ хәм некениң биринши формаларының пайда болыўы да усылар менен байланысly. Бул процесс қанлық-туўысқанлық топарлық семьядан жуплас семьяға, ең соңында семьялық-некелик қатнастардың ең кең таралған типине – моногамиялық семьяға дейинги аралықты өз ишине алады. Моногамиялық шаңарақтың бир түри нуклеарлық шаңарақ. Оның құрамы ерли-зайыплылардан хәм олардың балаларынан турады. Социаллықтың киши дәрежесинде шаңарақ өзиниң жүдә турақлы бирлик екенлигин тастыйқлаўы менен басқа бирликлерден ажыралып турады. Ақыры, жәмийет раўажланыўының хәрқыйлы басқышларында шаңарақты пүткиллей еркинлестирип жибериўге, оның дәстүрий функцияларындағы әдеп - икрамлық нормаларды атлап өтиўге умтылыўлар болса да ол өз статусын сақлап қала алады.

Социаллықтың макро дәрежесинде миллет ең турақлы тарийхый бирликлерден есапланады. Белгили, алғашқы общиналық дүзимде қанлық байланысларға тийкарланған урыўлық қатнастар хуким сүрди. Урыўлық қатнастардың алып келиўшилери қәўимлер болды, олардан соң ала халық (народность) хәм халықлар қәлиплести.

Руў ағзалары қанлық – туўысқанлық, улыўма тил, турмыс хәм мәдениетқа ийе болыўы менен айырылып турады. Келип шығыўы бойынша руў әйjemги адамлар топарының раўажланыўының жуўмағы. Руўлар ортасында мудамы зәрүр байланыслар болған. Соны хәм айтыў керек, руўлар жәмийеттің ең тийкарғы ячейкасы болыў менен бирге хәм этниклик, хәм өндирилиқ, хәм социаллық функцияларды да атқарады. Руўдың экономикалық тийкары жерге общиналық меншиқ, аң аўлайтуғын хәм балықшылық ететуғын жерлер. Гәп хәм сонда, хәттеки күнделикли өндирилген өнимди тендей бөлистириўди өз ишине алатуғын усындай өндирис қатнастары төмен раўажланған өндириўши күшлердің дәрежесине сәйкес келеди.

Жәмийеттің усы алғашқы – общиналық раўажланыўының шегарасында руўлардың бирлесиўи хәм соң ала олардың бир – биринен бөклесиўи нәтийжесинде қәўим пайда болады. Қәўим руў сыяқлы этниклик бирлик болады. Себеби оның тийкарында хәм руўлық-

қанлық байланыстар басым. Деген менен қәуімнің пайда болыуы менен сезилерлі өзгеріс жүз берді. Бирден-бир көп функцияны атқаратуғын бирликтің бөлиніуі басланады. Белгили, рулық община хожалық ячейкасы да еді. Енді қәуім жәмийетлик функциялардың белгили бир бөлегін атқарады хәм нәтийжеде этниклик бирликтің тиккелей хожалық функцияларына бөлиніуі басланады. Жупласлыққа негизленген шаңарақтың пайда болыуы менен некелик-шаңарақтық қатнастардың, қанлық-рулық байланыстардың этник бирликлерден ажыралыу тенденциясы жүзеге шығады. Соң ала қанлық-туысқанлық емес, ал, тийкарынан, адамлардың территориялық байланыстарының тийкарында бирликлердің қәуімнен жоқары формасы-халық (народность) пайда болады. Әлбетте бул процессте тилдің хәм мәмлекетшиликтің тәсирин бийкарлау қыйын. Бул бир. Екиншиден, халықты тек қалай болса солай қәуімнен келип шыққан бирлик сыпатында тастыйқлау оның тек этниклик бирлик ғана емес, ал социаллық-этниклик бирлик екенлигин мақулламайтуғын натууры жуўмаққа алып келер еді.

Шынында да адамлардың бирликлеринің тарийхый формаларын изертлеушилердің пикирлеулерине жүгинсек, хәр түрли этниклик топарлардың бирлеспесинен қәлиплескен халықлар хәм бар. Буған венгерлер менен болгарлар мысал бола алады. Хәттеки хәр түрли расалардан хәм халықлар қәлиплескен. Италиялылар буған мысал.

Дурыс, бул процесс бираз узақ аралықларды қамтыйды. Пүткил қул ийелеушилик жәмийет ушын қәуімлердің хәм халықлардың бирге жасауы тән. Бул Шығыстың көп ғана халықларына тән. Соның менен бирге буннан кейинги дәуірлерде хәм халық жүзеге келген. Түркий халықлардың ишинде хәзирги өзбеклердің халық сыпатында қәлиплесиу Х-ХІІ әсирлерге тууры келеді. Булардың қурамына жаңа қатламлардың қосылыуы кейинги дәуірлерде хәм жүз берді. Буған бир мысал: өзбек этносына халық басқышында кирген соңғы қатлам Дешти қыпшақтан Мавереннахрға дейин жайласқан көшпелилер болды (Қараңыз.: Фалсафа.Т.: 1999 ж. 267-б.)

Бул көз-қарастың, белгили дәрежеде, қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиуине де қатнасы бар (Қараңыз: Н.Рысназаров «Антропологический состав и вопросы этногенеза каракалпаков» Н.: Қарақалпақстан 1988., 187-б.)

Халықтың раўажланыу халатына жетисиуи феодализм дәуирине сәйкес келеді. Бәлким, усыннан да болар, халықтың қул ийелеушилик хәм феодализм дәуириндеги қәлиплесиуинің парқын ажыратыу менен бирге ондағы мийраслықты тән алыу арнаўлы әдебиятларда баршылық.

Сондай-ақ, бирликлер аралық экономикалық байланыстар көз-қарасынан қарағанымызда халық өзине дейинги этносардан әлбетте көп парыққа ийе. Бул әсиресе тиккелей натураллық хожалықтың натураллық-товарлық хожалыққа бурылыу эволюциясы менен характерленеді.

Солай етип, халық бул өзинің тили, территориясы, мәдениятының белгили улыўмалығы, экономикалық байланыстарының басламаларына ийе тарийхый қәлиплескен бирлик болып табылады.

Миллетлердің қәлиплесиуине келетуғын болсақ, бул процессти соңғы жыллары жарық көрген гейбир илимий мийнетлердеги жүдә ертеден баслау тенденциясын есапламағанда орта әсирлик дәстүрий жәмийетлерден жаңа индустриаллық жәмийетке өтиу дәуири менен байланыслы қарау арнаўлы әдебиятлардың дерлик барлығына тән десек, онша қәтелеспеймиз.

Егер мәселеге шынында да, тарийхый көз-қарастан нәзер салсақ, дәстүрий жәмийетлерде миллет қәлиплескендей имканият болған жоқ. Жаңа дәуир, оның индустриялық раўажланыуы орта әсирлик **шашаулықты**, бөлиніушиликти бузды хәм мәлим елдің хәр түрли районлары арасында беккем экономикалық байланыстарды орнатты. Дурыс, буның әмелге асыуы ушын

халықтардың территория, дин, хожалықтың құдіретлігінің басламасы ғ.т.б. алғышарттар болғандығын бейндейді.

Сонымен, миллет территория, тил, экономикалық турмыс бирлігі менен бирге халықтың менталитетінде әбден бекем орын алған психикалық келбетінің ұлымы белгілеріне ие. Булар менен бирге соңғы жылдары миллеттің тағы бір белгісі сыпатында миллий өзін-өзі аңдауға дыққат күшлі. Бул тийкарыз емес. Бурынлары бул белгіге итибар берилип жарымады. Оның, шамасы, субъективлігі бундай көз-қарастың қалыптасуы үшін себеп болса керек. Ал қажықатында изертлеулер соңы көрсетип отыр миллеттердің объектив анық көринісіне ие миллий өзін-өзі аңдау менен толықса ғана миллеттердің тарихый бирлік сыпатында өзге бирліклерден парқы нормаль дәрежеде ашымайрықланады. (Қараңыз: С.Атамуратов «Национальное самосознание и интернациональное воспитание» Т.1992) Шынында да, егер булай болмағанда гөп адамлардың тек этниклік келип шығуынан ары өтпеген, олардың белгілі бір миллетке тәнлігі туғалы болмаған болар еди. Оның үстине, миллий өзін-өзі аңдаудың индикаторларын қам көрсетуі мүмкін. Олардың баслылары өз халқының тарихын билиу (тарихый яд), миллий дәстүрлерге, байрам қам үріп-әдетлерге, өз этносының тилине қатнас, миллий ар-намыс, сезими ғ.т.б. Бирақ ең баслысы, миллий өзін-өзі аңдауды жамлеушісі өзінің «меники» менен мәлим этностың турмысы менен ажыралмас байланысын саналы түрде танып билиу болып табылады. Солай етип, миллетті тил, территория, экономикалық турмыс ұлымалығына ие, халықтың менталитетінде бекемленген психикалық келбетінің қам миллий өзін-өзі аңдау өзгешеліклеріне ие адамлардың тарихый бирлігі болып табылады.

Усылар менен бирге арнаулы әдебиетларда этниклік бирліктердің өзіне дейингілердің трансформациялануының халықтардың миллеттер болып қалыптасуыне иркиниш болып атырғандығы айтылады қам буған мысал сыпатында бурынғы Аўқамда, соның ишинде, Россияда трайболизмнің, кланлардың, рулық-қәуимлік бирлікке тийкарланғандығының өзін көрсетип атырғандығы бейкарланбайды. (Қараңыз: Н.Ф.Бучило, А.Н.Чумаков. Философия М.1998. 198-б.)

Сондай-ақ, өткен әсирдегі, қазиргі дәуірдегі миллий раўажланыу бурын болмаған өзгерістерді болдырып атыр десек қателеспеймиз. 200 ден аслам мәмлекеттер миллий ғаресизлік тийкарында бір нешше он, жүз мыңнан миллиардқа дейингі халықтың санына ие. Деген менен бул ири мәмлекеттер құрамында киши мәмлекеттер қам бар. Соңғыларының көп жағдайда орайдан қашыу тенденциясы басым қам олар тәрәпинен миллий ғаресизлікке бағдарланып алыу барысы ғ.т.б. қарекеттер буған гуа. Бул жағдай миллий бирліктерге қам тийіс.

Белгілі, социаллық топарлар қам миллий бирліктер өзлерінің құрамы бойынша биргелік емес қам олар экономикалық, социаллық, сиясий ғ.т.б. мәплерінің тийкарында айырым қатлам қам топарларға бөлінеді. Бәлкім, усынан да болар, буған батыс – европалық социологиядағы кең тарқалған стратификация теориясы көбірек дыққат бөледі. Ол теория бойынша жәмийет қар түрлі «стратларға», демек қатламларға (слояларға) бөлінеді. Булай бөлінуінің қар қыйлы тийкарлары, өлшемлері бар. Олар: табыстардың дәрежесі, кәсіп, искерліктің түрі, сиясий көз-қарастар, бақалау ориентациялары ғ.т.б. Оның үстине, батыс – европалық социологлар қазир киши топарлар атамасына ие бір неше адамлардың анау я мынау дәрежеде турақты қам тығыз қарым-қатнасығы тийкарында қалыптасуы топарларды изертлеуге қам көбірек күш салыуда. Бундай топарлар, сөз жоқ, жәмийеттің үлкен социаллық топарларының, мәселен, класслардың профессионаллық топарлары қам этниклік қатламларының арасында қалыптасиді. Олар көп жағдайда жәмийеттің пүткіл социаллық

дүзилисинің ис-хәрекетин өзлерине трансформациялайды хәм оған кириўши адамлардың минез – құлқының мотивлериниң қәлиплесиўине үлкен тәсир етеди.

Жәмийетте өмир сүрип атырған социаллық топар хәм миллий бирликлердиң өз-ара қатнасы статикалық емес, ал динамикалық характерге ийе. Бул процесс, тийкарынан, усы социаллық топар хәм бирликлердиң өз талапларын қанаатландырыўға бағдарланған жедел ис-хәрекетлеринде көринис табады. Бул бойынша олар белгили қатнасларға түседи. Бул қатнаслар олардың субъектлери арасындағы мийнет хәм демалыс шараятларын жақсылаў, билим алыў, материаллық хәм руўхый мәденияттың баҳалықларын тутыныў ҳ.т.б. бойынша талап, зәрүрликлердиң қанаатланыўы менен тиккелей байланыслы. Усылай екен, бул қатнасларды адамлардың мәлим социаллық хәм этник топарларының өзлерин тастыйқлаўға бағдарланған талап, зәрүрликлердиң тийисли машқалалары да өз сәўлелениўин табады. Бүгинлигинде, айтайық, жумысшы, дийхан, интеллегенция хәм исбилерменлер емес, ал жаслар, ҳаяллар, адамлардың үлкен әўладларын қурайтуғын социаллық – демографиялық топарлар хәм өзлериниң талап, зәрүрлик лерин бул қатнасларда жүзеге шығарып, оларды жеделлик пенен қанаатландырыўды машқала сыпатында қойып отыр. Бул жағдай миллий бирликлерге хәм тийис. Бәршеге аян, жәмийет мудамы өзгеристе, жаңаланыўда болады. Усыған сәйкес хәр бир миллет, халық, этниклик топар өзиниң социаллық – экономикалық хәм мәдений раўажланыўын жеделлестириўге бағдарланған мәплерин әмелге асырыўға умтылады хәм бул ушын беккем негизди талап етеди. Социаллық сфераның әҳмийетли тәрәпиниң бири оның класслық дүзилисти өз ишине қамтыўы менен байланыслы.

Алғашқы – общиналық дүзим миллион жылдай ҳүким сүрди. Социаллық өзгерислер жүдә әстелик пенен иске асты. Сонда хәм дәреклерде берилиўинше, бул дүзим буннан жети-сегиз мың жыл бурын-ақ мәлим социаллық – экономикалық хәм мәдений шараятлардың жүзеге шығыўы менен жеке меншикке жол бериўге мәжбур болған еди. Анығырақ айтқанда, бурынғы жәмәатлик меншик кем-кем қысып шығарылыўға хәм қарама-қарсылықлы мәплерге хәм жәмийеттиң социаллық дүзиминде айрықша орынға ийе класслардың келип шығыўына имканият пайда болды.

Класслардың келип шығыўының хәм қәлиплесиўиниң материаллық алғы шәрти жәмийетлик мийнет бөлинисине келип тиреледи. Дәслебинде мал-шарўашылығы менен хәм жабайы мийўелерди териў менен шуғылланатуғын қәўимлерден ажыралып шықты. Соң ала өнерментлик дийханшылықтан бөлинди. Ең соңында саўда хәм адамзат искерлигиниң бир түрине айналды хәм ол адамлардың искерлигиниң нәтийжелерин бир-бирине алмастырыўда қарым-қатнасықтың мудамылығын әмелге асырып отырды.

Булар ҳаққында класслар, олардың келип шығыўы, мәплериниң қарама-қарсылығы хәттеки гүреси туўралы пикирлеўлер социаллық – философиялық ойдан-ақ басланады. Ал Англия сиясий экономиясының ўәкиллери социаллық класслардың экономикалық анатомиясын ашса, Реставрация дәўирлериндеги XIX-әсир француз тарийхшылары класслардың гүресинде пүткил Франция тарийхын түсиндириўдиң бирден-бир гилтин көрди. Олар класслардың гүресине хәмме жәмийет ушын да тәбийи қубылыс деп қарады хәм класслардың келип шығыўына күшлилердиң әззилер үстинен ҳүким сүриўине бағдарланған зорлық-зомбылығы менен байланыстырады.

Айтыўымыз тийис, улыўма антиклик дәўирден усы бүгнге дейин класслардың өмир сүриўиниң жәмийет турақлылығына зәрүрлигин тири организмдеги органлардың хызметине уқсаслық пенен түсиндиретуғын жәмийеттиң органикалық теориясы атлы көз-қарас хәм өз тәрәпдарларына ийе.

Марксистлик социаллық – философиялық көз-қараста класслардың келип шығыуы жәмийетлик раўажланыудың, өндиристін раўажланыуының белгили басқышы менен байланыстырылады. Басқаша айтқанда, класслардың келип шығыуындағы тийкарғы материаллық алғы шәрт мийнеттин өнимдарлығының өсиуи. Әлбетте бул көз-қараслардың логикалық дауамы класслық қатнасықлардың мауасысызлығына, хәттеки қан төгиспеге хәм бағдарланған еди. Бул тәлийматтың практикаға ениуи я оған бурылыу тарийхтан белгили, адамзатқа бир емес бир нешше дүркин қайғы-хәсиретлерди алып келди.

Класслар, солай етип, мүлке қатнасы, шөлкемлестириудин орны, исленип шығылған материаллық, руўхый байлықлардан қандай муғдарда хәм қайсы формада ийелик етиуине қарап ажыралып туратуғын үлкен социаллық топарлар болып табылады. Бүгинлигинде жәмийет ағзаларының класслық бөлиниўшилиги бираз қурамалы характерге ийе. Әсиресе класслардың қурамында орта қатламның орны хәм роли бираз сезилерли болмақта. Арнаўлы әдебиятлардың бирпараларында орта қатламды бираз конкретлестириу бар: «Хұнармандлар майда корхоноларнинг эгалари майда савдогарлар, деҳқонлар ва фермерлар, кам сонли эркин касб эгалари хамда елланиб ишловчи зиелилар, ишлаб чиқариш, савдо, маориф, давлат ва жамоат муассасаларининг хизматчилари ва бошқалар ўрта қатламни ташкил этади. (Қараңыз: Фалсафа.Т.,1999 267-б).

Әлбетте жәмийеттин социаллық дүзимин, әсиресе класслар хәм класслық қатнастарды анализлегенде класслар арасындағы экономикалық, сиясий, хұқықый, әдеп-икрамлылық, улыўма руўхый қатнасықлардағы қарсылықларды нәзерде тутыу менен бирге олардың класслардың өзлеринин ишиндеги халатын ашыу жүдә зәрүрли. Сонда олардың жәмийетлик болмысының шараятларын хәм мәплерин тереңирек түсиниўге, социаллық хәм сиясий искерликлерине байланыслы болжаўлар жасаўға мүмкиншиликке ийе боламыз. Хәқыйқатында да социаллық реаллықта бул қатнасықларды, мәселен, финанс капиталы менен санаат капиталы, киши бизнес пенен корпорациялар, өндиристе бәнт жумысшылар менен мийнет армиясының резервинде турғанлар арасындағы мәлим қарсылықларды есапқа алмау хәм олардың шешилиу механизмин тауып, оны ўақтында иске түсирмеу жәмийеттин раўажланыуында күтилмеген ноқалай ақыбетлерге алып келиуи тәэжип емес.

Жәмийеттин социаллық дүзилисинин әхмийетли тәреплеринин бири бул социаллық орын алмасыуы яғный адамлардың бир социаллық топардан екиншисине өтиуи. Бул көп жағдайда олардың жасау орнын алмастырыуы себепли кәсибин өзгертиуи, айтайық, дийханның қалаға көшип келип, заводтың жумысшысына айланыуы, демек оның басқа класстың, кәсиплик топардың ўекили болыуы менен де, жумысшының баласының интеллигент я исбилермен, исбилерменнин баласының сиясатшы болып жетилиуи нәтийжесинде социаллық шығыстың өзгериуи менен де әмелге асады.

Тағы бир момент. Социаллық мобильликти үйрениу жәмийеттин социаллық дүзилисинин раўажланыу тенденциясын анықлауға байланыслы хәм илимий, хәм практикалық аспектте әхмийети уллы. Айтайық, социаллық орын алмасыуларды толығы менен билгенде ғана бул процесслерди тек қадағалап турыўда емес, ал социаллық динамикасының мақсетке муўапықлығын хәм жәмийеттин турақлылығын сақлап турыу ушын хәм зәрүрли. Деген менен бул процесстин нормаль дәрежеде иске асыуы пухаралық жәмийеттин машқалалары менен де байланыслы.

Пухаралық жәмийетти анықлауға байланыслы пикирлердин ишинде Гегельдин пикири бираз салмақлырақ. Ол пухаралық жәмийетти адамлардың жеке меншиктин хәм ғалаба формаль теңлигинин тийкарында өзлеринин жеке талапларын хәм мәплерин мәмлекеттен салыстырмалы фәрезсиз түрде әмелге асыруу сферасы деп тастыйқлаған еди. (Қараңыз Гегель.

Философия права. 3-ч. Раздел 2: Гражданское общество. М., 1990. 256-257-б). Басқаша айтқанда, пухаралық жәмийет меншикке хәм хуқыққа тийкарланған жеке адамлар хәм қатламлар арасындағы қатнастар системасы. Гегельдің пикиринше, меншик хәм жеке адам пухаралық жәмийетте нызамды мойынлауға хәм мәниликке, ийе. Ал «нызам формасында» өмир сүретуғын хуқық мисли «ғалабалық» мәниликке, әхмийетке, тийкарға ийе болыуы тийис. (Қараңыз: Гегель. Философия права, ч 3. Раздел 2: Гражданское общество. М., 1990. С 256-257). Бул жердеги хуқықтың улыўма мәнилиги, әхмийетлиги идеясы хуқықый мәмлекеттин идеясы.

Солай етип, Гегель пухаралық жәмийеттин социаллық – экономикалық тәреплеринин өз-ара байланысы туўралы мәселени жүдә хәм анық қоя билди.

Пухаралық жәмийет туўралы бул хәм усы тақылетлес басқа да көз-қарасларды улыўмалыстырыу барысында оны улыўмаластырыу барысында оның жәмийетти қурайтуғын барлық үлкен хәм киши социаллық топарлардың өз-ара тәсири екенлигине исенемиз. Бул бойынша постсоветлик кеңисликтеги еллердин социаллық дүзилисинин бүгинги жағдайына байланыслы хәм белгили машқалаларды көрсетиу мүмкин.

Хеш кимге де сыр емес, бурынғы Аўқам тусындағы жәмийеттин социаллық дүзилисин, үшлик пенен – жумысшы класы, дийханлар хәм интеллигенция менен аңлатыу кескиртликке ийе еди. Оның үстине, жумысшы класының «жетекшилиги» бурынғы Аўқамның дерлик хәмме республикалырында да соншелли өсти, ол халықтың көпшилик бөлегин тутыуға қарады. Хызметкерлер менен интеллигенция сан жағынан оннан кейин турды. Бирақ бундай социаллық дүзилис жәмийеттин раўажланыуының зәрүрли динамикасын тәмийнлей алмады. Бүгинлигинде исбилерменлер, фермерлер ҳ.т.б. жәмийеттин динамикасын бираз күшейтип отыр. Бирақ олардың экономикалық хәм социаллық активлигинин бағдарлары мудама басқа социаллық топарлар хәм жәмийеттин мәплери менен толық сәйкес келе бермейди. Бул жәмийетти қурайтуғын барлық социаллық топар хәм қатламлардың мәплерин гармонияластырыуды әмелге асыруу бойынша машқалаларды пайда етеди.

Сондай-ақ көп ғана қәнийгелердин пикиринше, хәзирги жәмийеттин социаллық дүзилисинде еки тенденция бар. Биреуи – дифференциациялық, екиншиси интеграциялық характерге ийе. Бириншиси жаңа социаллық топарлардың пайда болыуы менен байланыслы болса, екиншиси экономикада жер жүзлик масштабтағы интеграциялық процесслер тийкарында болып атырған өзгерислердин жәмийеттин социаллық дүзилисине тәсирин өз ишине алады. Айтайық, хәр түрли социаллық топарлардың мийнет шараятларының, характеринин хәм мазмунының жақынласыуы. Бул, сөз жоқ, олардың жасауының, өмир сүриуинин, басқа шараятларының жақынласыуына алып келеди. Бул еки тенденция хәм, әлбетте, өзи менен өзи, қалай болса солай әмелге аса бермейди. Базар қатнастарына тийкарланған экономикаға өтиу барысында ески социаллық – экономикалық қатнастардың жеңил емеслиги, тәуир-ақ машқалалығы бийғәрезлик тусындағы елимиздин раўажланыу тәжирийбесинен-ақ белгили болып отыр. Бул бойынша елимизде әмелге асырылып атырған социаллық сиясат хәмме социаллық топарлардың қатнастарын тәртипке салыуға, олардың мәплерин келистириуға бағдарланған. Гәп тек жәмийеттин топарларының социаллық қорғаныуын күшейтиуге бағдарланған иләжлар туўралы емес, соның менен бирге, жаңа шараятларда жаңа проффессияларды ийелеуға жаңа өндириллик, әсиресе жеке исбилерменлик киши бизнести менгериуға байланыслы иләжлар болып отыр. Хәзирги ўақытта жумыс пенен бәнт халқымыздың 74 процентинен асламы киши бизнес хәм исбилерменлик пенен шуғылланып атырғанлығы буның айқын дәлили.

Бул хәм усы тақылетлес жетиле бериуи хәм практикаға ениуи хәм мудама жәмийеттин арнаулы социаллық институтлары, биринши гезекте сиясий система арқалы әмелге асады.

Оған, ең алды менен, мәмлекет, сиясий партиялар, жәмийетлик сиясий шөлкемлер хәм хәрекетлер киреди. Сиясий системаның тийкары – мәмлекет. Оның бас ұазыйпасы – сиясий хәкимият пенен басқарыўды әмелге асырыў. Буның ушын мәмлекет белгили қуралларға ийе. Олар: хуқық хәм аппарат. Егер хуқық рәсмий бекитилген нормалар системасын – ыызам, пәрман ҳ.т.б. өз ишине алса, аппарат, тийкарынан, чиновниклер, хуқық қорғаў органлары, қураллы күшлер ҳ.т.б. турады.

Дүньядағы хәзирги мәмлекетлердиң көпшилиги өзлериниң хәкимиятын үш тармақта алып барады. Олар: ыызам шығарыў, атқарыў хәм судлық хәкимиятлар. Бул үш тармақ, өзлерине ғана тән ұазыйпаларды атқарады хәм бул бойынша бир-биринен бийғәрез, бириниң исине бири араласпайды. Бул адамлардың мәмлекетлик, сондай-ақ, жәмийетлик ислерин басқарыўға қатнасыўына, олардың өзлериниң күнделикли болмысын индивидуаллық хәм жәмийетлик қатнасларының объекти етиўине мүмкиншилик береді. Оның үстине, мәмлекет хуқықый болар екен, оның Тийкаргы ыызамы – Конституциясы пуқаралар менен мәмлекеттиң, жеке адамның хуқықы менен еркинлигиниң өз-ара қатнасықларының нормаларын белгилеп ғана қоймайды, ал хәкимиятты шеклейди де. Ақыры, Конституция адам хуқықының мәмлекет ыызамларынан үстинлигин орнатады: ыызам тәрәпинен қадаған етилмегенлердиң барлығы да рухсат етиледі. Ол мәмлекеттиң искерлик сферасын шеклейди. Басқаша айтқанда, мәмлекетлик хәкимият органлары ушын ыызам тәрәпинен рухсат етилмегенлердиң барлығы қадаған етилген. Хуқықый мәмлекеттиң өзгешелиги раўажланған пухаралық жәмийеттиң болыўы менен байланысly. Басқаша айтқанда, демократия жағдайында еркин хәм тең хуқықлы пухаралардың өз-ара мүнәсибетиниң сфералары тиккелей мәмлекетлесийге ийе емес. Хәр бир индивидтиң еркинлиги басқа адамлардың еркинликлери хәм хуқықлары менен шекленген. Ыызамның үстинлиги хуқықтың ғалабалығы хәм оның хәмме пухараларға, сондай-ақ, хуқық органларына тендей тарқалыўы, ыызам шығарыў, атқарыў хәм суд хәкимиятларының бөлиниўи – мине булардың хәммеси хуқықый мәмлекеттиң ең әхмийетли белгилеринен есапланады. Сиясий система, бурын ескерткенимиздей-ақ, өз ишине көп түрли партиялар, хәрекетлер, шөлкемлер институтлар, диний мәкемелер, елдиң сиясий – мәмлекетлик структуралығының қалиплесийине тәсир етеди. Өзлериниң искерлигиниң бағдарламаларын белгилейди, социаллық бирликлер хәм топарлардың сәйкес лозунгларда, социаллық проектлерде мәплерин билдиреди. Олардың әмелге асыўында ыызамлы қураллар менен қатнасады. Олардың искерлиги өзлериниң топарларының мәплерин әмелге асырыў зәрүрлиги менен белгиленеди. Усыннан олардың мәплериниң екнши топарлардың мәплерине сәйкес келиўи, хәттеки қарама-қарсы келип қалыўы хәм тәәжип емес. Сол себепли хәм партиялар хәм хәрекетлер хәкимиятқа, оның ыызамлы күшине, қудиретине жүгинеди. Хәкимияттың араласыўы менен мәплердиң тәртипке түсийине, қарама-қарсылықлардың келисимге келиўине имканият пайда болады.

Мәмлекеттиң жәмийетти басқарыў хәм жәмийетлик сиясий-шөлкемлердиң, мәкемелердиң халық хәкимиятының (публичная власть) институтларын өзлериниң жәмийетлик әхмийетли мәплерин әмелге асырыўы бойынша искерлиги сиясат сферасын қурайды. Мәмлекетлик сиясаттың тийкаргы бағдары-жәмийеттиң тутаслығын, халықтың интеграцияланыўын болдырыў бирлик хәм топарлардың мәплерин гармонияластырыў. Мәмлекет жәмийеттиң хожалық, экономикалық социаллық хәм руўхый сфераларын оның нормаль хәрекет етиўи хәм раўажланыўы ушын тәртипке салып барады.

Партия хәм хәрекетлердиң тийкаргы ұазыйпасы-халық хәкимиятының институтларына мәқсетке бағдарланған жағдайда тәсир етиў өзлериниң сиясаты менен олар хәкимияттың структурасын дүзийге қатнасады, оларды қоллап-қуўатлаўы да, бузыўы да мүмкин. Қыйын-

қысталаң дәуірлерде саясаттың тийкарғы ұазыйпасы-хәкимият ушын гүрес хәм түрли топарлар арасында хәкимиятты бөлисиў. Мәмлекетлик хәм жәмийетлик – саясий шөлкемлердиң искерлиги хуқық пенен, сондай-ақ жәмийеттеги үрп-әдетлер хәм дәстүрлер менен тәртипке салынып отырады.

Саясат социаллық топарлар тәрeпинен өзлериниң мәплерин хәкимият ушын өзлериниң саясий ұазыйпасын саналы түрде танып билиўди талап етеди. Саясий процесстиң мазмуны хәм бағдарланыўы көп жағдайда пухаралардың саясий менталитетинен ғәрезли болады. Сол себепли хәм саясий системаның бас элементлериниң бири – сана. Ол өз ишине пухаралардың хәкимият институтлары менен байланыслары хәм өз-ара жәмийетти хәм мәмлекетти басқарыўға байланыслы сезиўлик хәм рационаллық, баҳалық хәм нызамлық хәм интуитив характерге ийе көз-қарасларын қамтыйды. Ол өз ишине пухара тәрeпинен өзиниң белгили топарларға тийислилигин саналы түрде аңлаўы хәм буннан келип шығатуғын мәплерин танып билиўин, хәкимиятқа байланыслы саясий позициясын өзиниң пухаралық статусын, өзиниң хуқықларын еркинлик хәм миннетлерин өз ишине алады. Сондай-ақ саясий сана идеологияны социаллық топарлардың мәплерин хәм олардың әхмийетин жәмийетлик раўажланыў талаптарын раўажланыў системасында саналы түрде танып билиўи киреди. Саясий идеологияның дәрежелери – теориялық, программалық – саясий хәм жәмийеттиң жеке топарлары тәрeпинен саясий бағдарда меңгериў дәрежесин характерлейтуғын эмпириялық характерге ийе. Саясий психология саясий сананың элементи сыпатында массаның минез-құлқын, олардың кеңил-күйлерин, установкаларын стереотип хәм әдетлениўлерин характерлейди. Саясий психология массаның саясий минез-құлқындағы социаллық топарлардың саналылығы хәм стихиялығы, рационаллық хәм иррационаллық поступокларының ара - қатнаслары менен ажыралып турады.

Саясий сана стихиялы хәм саналы түрде мақсетке муўапық қәлиплеседи. Солай екен, мәмлекет хәр қашан өз ұазыйпасына ылайық дәрежеде саясий сананың қәлиплесиўине мәпдар.

Саясий сананың қәлиплесиўинде массалық хабар қуралларының орны хәм роли айрықша. Оны төртинши хәкимият деп тектен-тек атамаса керек. Шынында да коммуникация – саясий сананың зәрүрли элементи. Ол саясий системаның институтлары арасындағы байланыс қуралларын хукиметке хабар бериў каналларын хәм массалық хабар қуралларын өз ишине алады. Бул аталған хабар системалары арасында тығыз байланыс бар. Массалық хабар қураллары халықты хабарландырып ғана қоймайды, ал хәкимият, партия ўәкиллериниң анаў я мынаў саясий билдириўлерине түсиндириўлерди әмелге асырып, баҳалаўлар береди, установка ларын қәлиплестиреди. Қулласы, саясий системаның жәмийеттиң социо – экономикалық хәм мәдений қатнасықларына тәсири күшли. Ол функцияларын әмелге асырыўда тиккелей өзиниң хуқық хәм мәмлекетлик мәжбүрлеў институтларын пайдаланып қоймастан, жәмийетте қәлиплескен баҳалықлар системасына хәм нормаларына, өз пухараларының саясий хәм хуқықый санасын қәлиплестиретуғын исендириў қуралларына да сүйенеди.

Буннан сол нәрсе анық болып отыр, жәмийеттиң өмир сүриў хәм раўажланыўының тағы бир әхмийетли тәрeпи – оның руўхый турмысы. Оның тийкарғы элементлери руўхый талаптар, руўхый искерлик, улыўма руўхый өндирис, руўхый тутыныў хәм руўхый қатнаслар менен бирликте жәмийеттиң руўхый турмысының орайлық мазмунын қурайтуғын жәмийетлик сана.

Руўхый турмыс, әдетте руўхый талаптардың қанаатландырылыўы менен, сананың өндирилиўи менен, демек, руўхый өндирис пенен хәм қарым-қатнастың /общение/ мәденияты менен байланыслы. Соның ушын да бир пара алымлар “руўхый турмыс” түсинигиниң ишине руўхый мәдениятты да киргизеди. Әлбетте, руўхый турмыс руўхый мәденият пенен бирге адамлардың жәмийетлик психологиясының көп түрли көринислерин,

материаллық өндиристің руұхый потенцияларын, интеллектуаллық моментлерін өз ишине алады.

Бұл жағынан руұхый турмыс адамлардың өмір сүріуінің, жасауының формасы, ұсылы, олардың материаллық пенен бирліктегі реаль болмысы. Құлласы, адамзаттың пүткіл өмірі тийкарынан ұсы екі сферада әмелге асырылады. Айырмашылық сонда, егер материаллық турмыс руұхыйлықты материаллықты сәулендириудің қуралы сыпатында өз ишине киргизсе, руұхый турмыс материаллықтың жәрдемисіз әмелге асырылмайды. Бұл бойынша Жұртбасымыздың материаллық хәм руұхый дүньяны парұаз етип атырған қустың екі қанатына меңзетиуінде үлкен мәни бар. (И.Каримов Жоқары мәнеуият – жеңилмес күш Т., Маънавият 2008 67-б.)

Бұл соны көрсетеди, руұхый турмыстың жәмийеттің басқа сфералары менен әзелий байланысы олардың хәммесинің де тийкарғы өзегі-искерлікке тийкарланған. Дурыс, бундағы дәслепки бууын-руұхый талаптар, адамлар хәм жәмийеттің руұхый талаптарын дәретиу хәм меңгеріуіндегі зәриуліклері. Айтайық, әдеп-икрамлық, моральлық нормаларсыз хәм оларды мудамы жетилдирип бармай күнделікли өмірдің нормаль хәрекет етиуі қыйын. Адамлардың гөззаллық бойынша талаптарын қанаатландырып барыу да ұсы тақылетли. Бұл адамзатты қоршап тұрған дүньяны тийкарынан танып билиу зәриулігине де тийисли. Әдетте ұсы талап, зәриуліклерді қанаатландырыу ұшын руұхый искерлік әмелге асырылып, руұхый өндирис саласы қәлиплеседи. Социаллық - философиялық планда руұхый өндирис әдетте адамлардың жәмийетлик қатнасықтарының идеялар, көз-қараслар, теориялар, образлар х.т.б. формалардағы өндирилиуі сыпатында түсиндириледи.

Руұхый өндирис тарийхый характерге ийе. Материаллық өндиристің рауажланбаған әпиуайы басқышларында руұхый талаптар материаллық талаптардан ажыралмаған, оларға енисип кеткен. Тек соң ала материаллық ийгиликлерді өндириу процеси қосымша продуктты мудамы хәм турақты түрде өндириу мүмкиншилигине ийе болып хәм бұл руұхый талаптардың параметрлерін бираз күшейтип, хәттеки оларды универсалландырып, қыйынластырыу барысында руұхый өндирис өзінше салаға айланады. Деген менен руұхый өндиристің қәлиплесиу, рауажланыу процесін тиккелей материаллық өндиристің дәрежесінен келтирип шығарыу биртәреплемелик болар еди.

Руұхый өндиристің хәмме бууындары да - өндириу, бөлистириу, алмастырыу, тутыныу белгили дәрежеде хәким сүрип тұрған сиясий дүзимнің тәбиятынан, пуқаралық жәмийетке қатнасынан, руұхый турмыстың, демек жәмийетлик сананың улыума жағдайынан, талаптардың субъектлерінің мәдениатының дәрежесінен х.т.б.ғәрезли.

Бұл материаллық хәм руұхый факторлардың тутас бирлиги адамлардың жұмыс хәм жұмыстан бос уақтының ара-қатнасын, әсиресе бос уақыттағы руұхый бахалықтардың өндирилиу, тутынылыуының реаль мүмкиншиликлерін белгилейди.

Руұхый өндирис көп функциялы хәм көп салалы. Арнаулы әдебияларда оның бирден – бир функциясына-руұхый искерлікке көбирек кеуил бөлинеди. Шынында да, руұхый искерліктің жәмийеттің барлық сфераларын, тәрептерін жетилдириуге бағдарланған роли айрықша. Себеби бұл процесс фундаменталлық хәм қолланба характерге ийе идеяларды өндириуді өз ишине алады. Деген менен бұл идеялардың тутыныушыға жеткизилиуі де бар. Алынған идеялар бойынша илимлер бир жүйеге түсип, таратылыуы тийис. Руұхый өндиристің бұл функциясын улыума билим беретуғын мектептер, жоқарғы оқыу орындары, мәдени-ағартыу мәкемелери, ғалаба хабар қураллары х.т.б. әмелге асырады. Бұл процесс жәмийетлик пикирдің өндирилиуі хәм орнығыуы менен тығыз байланысly. Оның үстине, руұхый өндиристің бұл функциясында-жәмийетлик пикирдің өндирилиуінде идеологиялық момент бираз ашық-

айдынлыққа ийе. Билимлердің таратылуы процесінің өзі-ақ белгиі дәрежеде идеологиялық жүктемеге ийе. Билимлерді таратушы әр бір инсан өзінің кәсібий өзгешеліктерін қарамастан белгиі бір саясий ұйымның тұтқан жолын, философиялық, диний системаны хош көріуі тәбійий. Дұрыс, жәмийетлік пикирді қәлиплестіріуіге қаратылған арнаулы процесслерде идеология жетекшілік роліге ийе болмауы мүмкін емес. Деген менен бұл процесс жәмийетлік дүзімнің характери менен байланысly. Бұрынғы СССР тусындағы хәкімшілік-бұйрықпазлық системаға хызмет еткен идеология жәмийетлік пикирді класслық мәптің көшерінде қәлиплестіріуіге күш салды хәм нәтийжеде ой-пикирдің көп түрлілігіне жол қойылмады. Бүгінлігінде миллий бийғәрезлік жолына түскен бұрынғы Аўқам құрамындағы халықлардың өз бетінше раўажланыуы болмысы жәмийетлік пикирді қәлиплестіріудің бұрынғы қәлибінен ўаз кешіп отыр. Бизің еліміздің миллий идеологиясы улыўма инсанылық қадриятларға тийкарлана отырып, жәмийетлік пикирдің объектіне айналған қәлеген мәселе бойынша ой-пикирдің көп түрлілігін әмелге асырмақта. Нәтийжеде көп түрлі көз-қараслар, баҳалау пикирлері күнделікли өмірде ашық-айдын көриніс тауып, жуўмағында алға қойылған улыўма халықлық мақсет, ўазыйпаларды иске асыруы бойынша улыўма позиция жәмийетлік пикирдің өзегіне айналмақта.

Бұл процесслердің хәммесі де руўхый тутыныуы менен тығыз байланысly. Ақыры, жәмийеттің руўхый сферасының нормаль дәрежеде хәрекет етіуі руўхый талап, зәриўліклерге руўхый искерліктің ғана емес, руўхый тутыныудың хәм белгиі дәрежеде сәйкес келіуі менен байланысly.

Руўхый талаптар, зәриўліклер қаншеллі толық қанаатландырылуыға қаратылса, руўхый турмыс хәм әр тереппе раўажланыуы мүмкіншілігіне ийе болады.

Руўхый ийгиліктер тутыныудың предметіне айналуы барысында бірден жоқ болып кетпейді, ал адамның руўхый дүньясын байытады. Идеялар, көз-қараслар, көркем образлар хәм басқа да руўхый дәретпелер оның дәретиўшілік күш-ғайратын хәм уқыбын молайтады. Оның үстіне, руўхый тутыныудың әмелге асырылуының өзі де белгиі дәрежеде руўхый өндіріс процесі. Мәселенқиден, оқыушы, тыңлаушы, тамашағой руўхый ийгиліктерді өзлерінің турмыс тәжірибесі көз-қарасынан ой елегінен өткізип хәм олардың мәнісіне жетіп ғана уғынады. Соның ушын хәм руўхый ийгиліктерді өзлестіріу ақыл-ойдың, сезімнің, адамның ишкі дүньясының актив халаты сыпатында дәретиўшілік характерге ийе. Дұрыс, бұл процесс адамның улыўма билим хәм мәдениетінің дәрежесінен, сондай-ақ, қайсы социаллық топарға қатнасылығы, хәттекі оны қәлиплестіретуғын киші ортадан ғәрезлі. Аталған көрсеткішлердің сапалық тәрепін қаншеллі жоқары дәрежеде болған сайын адамның өзін қоршаған дүньяны танып билиуіге қуштарлығы да, талабы да жоқары болады. Бұлардың хәммесінде белгиі дәрежеде басқа да факторлардың, мәселен, руўхый искерліктің тийкарғы субъектінің, сондай-ақ руўхый ийгиліктерді массаға жеткізіушілердің, хәттекі тутыныушылардың көңіл-күйі х.т.б. орнын хәм ролин бийкарлауға болмайды.

Руўхый өндіріс, руўхый ийгиліктердің таратылуы хәм тутынылуы руўхый қатнастарды болдырады. Руўхый қатнастар адамлардың турмыс образының зәрүрлі тәрепін хәм илимий, көркем өнерлік, тәрбиялық, билим беріу сыяқлы руўхый сфера искерліктерінің басқа да түрлері менен тығыз байланысly. Руўхый қарым-қатнас /общение/ адамлардың идеялар, көз-қараслар хәм сезімлерінің алмасыуы формасы болып табылады. Руўхый искерліктің өнімлері менен алмасыуы руўхый қарым-қатнастың тийкарғы мазмұнын құрайды. Құласы, руўхый өндіріс жәмийетлік өндірістің бір саласы бола отырып, адамлардың қатнастарын да өндіреді. Ал бұл қатнастардың өзгешеліктерін тереңірек түсінуі руўхый өндірістің тутас өнімі болып табылатуғын жәмийетлік сананы хәм оның дүзілісін қарауды талап етеді.

Социаллық философияда жәмийетлик сананың өзгешеликтері, тийкарғы белгілері жәмийетлик болмыс пенен өз-ара қатнаста қарау арқылы ғана анықланады.

Дурыс, жәмийетлик болмыс туұралы пикирлер хәм бир қыйлы емес. Ол бирде өндирис усылы менен теңлестирилсе, екінші бир көз - қарасларда кеңирек, пүткил материаллық қатнастардың жыйындысы, үшіншілерінде жәмийетлик болмысқа экономикалық, материаллық қатнастар менен қоса миллий, мәмлекетлик, семьялық, класслық, партиялық қ.т.б. қатнастар киргизиледи.

Сондай ақ жәмийетлик болмыстың объектив хәм субъектив тәрептерин бөлип көрсетиуді мақуллайтуғын көз – қараслар да жоқ емес. Бул бойынша жәмийетлик болмыстың объектив тәрепін адамлардың санасынан хәм еркинен ғәрезсиз. Оларға тәбий орта шарайытлары, ишип – жеуге, кийиниуге, турақ жайға, нәсилди дауамлауға қ.т.б. байланысly адамлардың талаптары. Бул тийкарларды олар бийкарлау имканиятларына ийе емес, керсинше, усы бағдарларда ғана хәрекет етиуге, ис тутыуға мәжбүр. Сондай ақ буған жәмийеттиң материаллық өндириси, социаллық дүзилиси хәм сиясий системасының қ.т.б. хәрбир жаңа әуладқа қәлиплескен жағдайда жетип келиу халаты киреди. Хәрбир жаңа әулад өзиниң жәмийетлик турмысын усы объектив барлықтан баслайды, оған жаңалықлар енгизеди хәттеки түпкиликли өзгерислерди әмелге асырады.

Адамлардың жәмийетлик болмысының субъектив тәрепін олардың санасы хәм ерки қурайды. Бирақ бул бойынша бир моментти нәзерде тутыу жүдә зәрүрли. Ол хәм болса сана хәм ерке қатнаслы «болмыс» түсинигиниң қолланылыуының өзине тәнлиги. Басқаша айтқанда, олардың барлығы, жасауы, адамлардың искерлигиндеги, жәмийетлик қатнастарындағы мудамылығы, реальлығы хәм булардың хәммесиниң тийкарғы родлық белгілер сыпатында хайуаннан парқын ажыратып туратуғынлығы. Әлбетте адамлардың санасы олардың жәмийетлик турмысының ажыралмас қәсийети болар екен, ол жәмийетлик болмыстың тиккелей предметлик өмир сүриуине емес, ал оның ойында сәулелениуи, адамлардың образларда хәм елеслетиулерде жәмийетлик турмыстың қубылыстары хәм процесслери туұралы көз – қарасларында хәм теорияларда сәулеленген идеялық көширмеси болады.

Бул пикирлердиң хәммесинде де жәмийетлик болмысты реаль билиуге бағдарланған рационаллық дәне бар, бәри де бахалы.

Адамлардың жәмийетлик болмысының олардың жәмийетлик турмысының реаль процесси сыпатында екенлиги менен жәмийетлик санасының өз – ара қатнасы мәселеси, социаллық философияның ең тийкарғы методологиялық мәселелериниң бири болар екен, жәмийетлик сананың жәмийетлик болмысты қаншалық сәулелендириуи негизинде адамлардың жәмийеттеги қубылыстарды түсиниу дәрежеси ғана емес, ал өз мәплери тийкарында бейимлесиу який дәретиушилик пенен қайта өзлестириушилигин хәм билиу мүмкин. Бул жәмийетлик сананы, оның өмир сүриу, рауажланыуын социаллық детерминизм позициясынан қарауға имканият береди.

Солай екен, жәмийетлик болмысты жәмийеттиң материаллық шараятлары менен қоса адамлардың бир-бирине хәм тәбиятқа материаллық қатнастары сыпатында түсиндириу дурыслыққа келсе керек. Сонда “жәмийетлик болмыс” түсиниги адамлардың өмир сүриу, жасауының материаллық-техникалық базасын, жәмийеттиң географиялық, демографиялық шараятларын хәм өндирис қатнасықларын, басқа да жәмийетлик қатнасықлардың материаллық тәрептерин, экологиялық қ.т.б. қатнасықларды өз ишине алады.

Бул көз – қарастан жәмийетлик сана жәмийетлик турмыстың анау я мынау тәрепін сәулелендиретуғын сезимлер, көңил – күйлер, көркем хәм диний образлар хәрқыйлы идея хәм теориялардың жыйындысынан ибарат. Жәмийетлик санада жәмийетлик турмыстың

сәулеленіуі мисли оның айнаға сүрети түсіуі емес, әлбетте. Жәмийетлик санада жәмийеттиң тек сыртқы тәреплери емес, ал ишки тәреплери де олардың тийкары хәм мазмуны сәулеленеди.

Жәмийетлик сана социаллық қубылыс сыпатында бир – бири менен практикалық аспектте өз – ара тәсирдеги адамлардың социаллық ҳақыйқатлықты талап, мәплерине ылайық бирлесип саналы түсиниуінің нәтийжесин аңлатады. Бул деген сөз ҳәрқыйлы жәмийетлик қубылыслар хәм олардың образлар да, идеяларда, теорияларда сәулеленіуі тийкарынан адамлардың практикалық искерлигиниң еки тәрепи.

Заманағөй социаллық философияда жәмийетлик сананың дүзилиси күнделикли хәм теориялық сана, жәмийетлик психология хәм идеология, жәмийетлик сананың формаларына бөлип қаралады. Бул дүзилисти қураушы ҳәрбир компоненттиң социаллық ҳақыйқатлықты сәулелендириуінің хәм буған қатнасының өзине тән өзгешелиги бар.

Сондай ақ жәмийетлик сананың формаларын топарлаудың да мәлим өлшемлери бар. Олар: сәулелендириуі объекти, сәулелендириуі усылы, жәмийет турмысындағы орны хәм роли.

Деген менен жәмийетлик сананың хәмме формалары – сиясий, ҳуқықый, моральлық, эстетикалық, диний хәм басқалары өз – ара байланыслы, өз – ара тәсирде болады. Ахыры, олар тиккелей сәулелендиретуғын жәмийетлик турмыстың тәреплери өз – ара байланыслы хәм өз – ара тәсирге ийе.

Солай етип, адамзат жәмийетиниң руўхый турмысы материаллық турмыстан келип шығар хәм оннан «атланар» екен, дүзилиси көп жағдайда оған уқсаслыққа ийе: руўхый талап, руўхый мәп, руўхый искерлик, бул искерлик жаратқан руўхый ийгиликлер, руўхый талаплардың қанаатландырылыуы ҳ.т.б. Оның үстине, руўхый искерлик хәм оның продуктарының реаллығы жәмийетлик қатнаслардың айрықша топарын – эстетикалық, диний, әдеп – икрамлық ҳ.т.б. жүзеге келтиреди.

Жәмийетти социаллық система сыпатында қарауда бул мәселесиниң адамзат ойында қойылыуы хәм шешилиуине итибар берер екенбиз, социаллық философия тарийхында жәмийетти түсиниўге байланыслы пикирлеўлерди қараў зәрүрлиги пайда болады. Бул пикирлеўлер буннан көп әсирлер бурын ақ басланған. Оларды идеалистлик, материалистлик хәм диний көз – қараслар сыпатында топарлаў бар. Диний көз – қарасларда жәмийеттиң пайда болыў хәм раўажланыуының негизи – қудай, идеализмде – идея руўх, ал материализмде – материаллық факторлар. Деген менен олардың дәўир өзгешеликлерине сәйкес парқы жоқ емес. Ахыры адамзат турмысының социаллық – экономикалық хәм мәдений раўажланыуы барысында бул тәбий ҳалат. Хәттеки жәмийет мәселесиниң түсиндирилиўиндеги Т.Гоббс хәм Д.Лекктың «жәмийетлик келисим» теориясын Гегельдиң пухаралық жәмийет туўралы тәлийматы менен теңлестириў қыйын. Ал жәмийет ҳаққында заманағөй тәлийматлар болатуғын болса, олар тиккелей XX – XXI әсир реалийлерин менен байланыстырылады. Сонда хәм жәмийет қалай түсиндирилмесин хәм оның тийкары қандай принциплерге бағындырылмасын, ол ең алды менен өзлериниң турмыслық талапларын қанаатландырыў бойынша актив өз – ара тәсир етиўши көп ғана адамлардың бирге өмир сүриў, жасаў процесин. Усы тийкарда адамлардың искерлиги хәм жәмийетлик қатнаслары қәлиплеседи. Басқаша айтқанда, гәп бул жерде адамларының искерлигиниң өндириллик, семьялық – турмыслық, диний хәм басқа да түрлерин хәм оған сәйкес жәмийетлик қатнаслары, сондай ақ бул искерликтин материаллық мәденияттың предметлеринде, руўхый баҳалықларда ҳ.т.б. жәмленген нәтийжелериниң хәммеси туўралы болып отыр.

Жәмийетти социаллық система сыпатында қарар екенбиз, оның тийкаргы белгилерин атап өтиўимиз тийис. Олар: жоқары дәрежедеги қурамалылық хәм иерархиялық, интегративлик, адамның универсаль сыңарлығы, өзин – өзи басқарыуы.

Сондай ақ жәмийетти дүзилислик аспектте классификациялауда үш түрли көз – қарас бар: искерликтин субъекти, объекти хәм искерликтин усылы. Үшеўи хәм итибарға ылайық.

Жәмийетти тутас система сыпатында қарауда оның тийкаргы сфералары нәзерде тутады. Олар: экономика, сиясий, руўхый хәм социаллық сфералар.

Экономикалық сфера кең мәнисте өндириллик искерликтин хәм адамлардың бул процесстеги қатнасларының формаларын өз ишине алады. Бул сфера бойынша материаллық өндирил процессинде техникалық – технологиялық хәм экономикалық қатнаслардың орны хәм роли айрықша. Олардың минезлемесин мийнет процесиниң хәртүрли басқышы менен – кооперация, мануфактура, заводлық – фабрикалық мийнет спецификасына тән түсиндириў мүмкин.

Сондай ақ өндирилстиң экономикалық хәм технологиялық усылларының жәмийетлик турмыстағы белгилеўшилик ролин ғәрезсиз елимизде қурылып атырған жаңа дүзимниң базар қатнасықлары экономикасына, экономиканың көп укладлығына өтиўи мысалында хәм түсиндириўге болады.

Жәмийеттиң социаллық, сиясий хәм руўхый сфераларының өзлерине тән өзгешеликлерин хәм экономикалық сфера менен улыўмалығы, ўйғынласыуы жәмийеттиң система сыпатында спецификасын минезлейди.

Слайдлар

- Жәмийетти түсиндириў бойынша диний, идеалистлик, материалистлик тәлийматлар.
- Материалистлик монизм принципи.
- Жәмийетти түсиндириў бойынша формациялық хәм цивилизациялық қатнастар.
- Жәмийетлик қатнастар хәм олардың түрлери.
- Жәмийетлик турмыстың сфералары (экономика, сиясий, социаллық хәм руўхый турмыс салалары)
- Материаллық өндиристиң дүзилисиндеги еки подсистемасы; өндиристиң техникалық усылы хәм экономикалық усылы.
- Өндиристиң төрт түрли технологиялық усылы; ийелеўши, аграр-өнерментлик, индустриаллық хәм информациялық-компьютерлик.
- Жеке ғәрезсизликке тийкарланған жәмийетлер; алғашқы-общиналық қул ийелеўшилиқ, феодаллық дүзимлер.
- Ғәрезсиз елимизде жаңа миллий мәмлекетшилиқ хәм қурылып атырған жаңа дүзим базар қатнастары экономикасына, экономиканың көп укладлылығына негизленген.
- Жәмийеттиң социаллық сферасы хәр қыйлы тәртиптеги бирликлер, мәселен, класслар, слойтлар, стратлар, этнослар, социаллық-демографиялық топарлар, жеке коллективлер арасындағы хәм бул бирликлердиң ағзалары сыпатында жеке индивидлер арасындағы қатнастарды өз ишине алады.
- Тарийхый – этник бирликлер: руў, қәўим, халық, миллет.
- Жәмийеттиң социаллық дүзилисиниң әхмийетли тәреплериниң бири бул социаллық орын алмасыўы яғный адамлардың бир социаллық топардан екіншисине өтиўи.
- Жәмийеттиң сиясий сферасына кең мәнисте жәмийеттиң сиясий системаны сиясий искерлик, сиясий теориялар х.т.б. киреди. Тар мәнисте сиясий сфера сиясий системаның синонимы сыпатында қолланылады.
- Руўхый өндиристиң хәмме буўынлары да өндириў, бөлистириў, алмасытырыў, тутыныў белгили дәрежеде ҳүким сүрип турған сиясий дүзимниң тәбиятынан, пухаралық жәмийетке қатнасынан, руўхый турмыстың, демек жәмийетлик сананың улыўма жағдайынан, талаплардың субъектлериниң мәдениятының дәрежесинен х.т.б. ғәрезли.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Конституция Республики Узбекистан Т., 2003
2. Қарақалпақстан Республикасының Конституциясы Н., 2005
3. Каримов И. Тарихий хотирасиз келажак йуқ Т., 1998
4. КаримовИ. Мәмлекетимизде демократиялық реформаларды және де тереңлестириў хәм пухаралық жәмийетти раўажландырыў концепциясы Өзбекстан Республикасы Президенти Ислам Каримовтың Өзбекстан Республикасы Өзбекстан Республикасы Олий Мажилиси Нызамшылық палатасы хәм Сенатының қоспа мәжлисиндеги баянаты // Еркин Қарақалпақстан 16 ноябрь 2010
5. Каримов И. Миллий истиқлол мафкуриси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир Т., Ўзбекистон 2000
6. Каримов И. Жоқары мәнеўият – жеңилмес күш Т., 2008
7. Гегель Философия права ч 3 Раздел 2: Гражданское общество М.,1090
8. Бучило Н.Ф., Чумилов А.Н. Философия М., 1998
9. Крапивенский С.Э. Социальная философия В., 1994
10. Фалсафа Т., 1999
11. Бердимуратова Ә.Қ. Философия Н., 2010
12. Основы философии Т., 2004
13. Фалсафа асослари Т., 2005
14. Рысназаров Н. Антропологический состав и вопросы этногенеза каракалпаков Н., 1988
15. Алимбетов Ю. Адам философиялық проблема сыпатында Н., 2009

Мазмұны

Кирисиў	3
1. Жәмийет хәм оның социаллық – философиялық ойдың тарийхында түсиндирилиўи	4
2. Жәмийетти система сыпатында үйрениўдиң гейбир методологиялық тийкарлары	6
3. Жәмийеттиң тийкарғы сфералары	9
Жуўмақ	30
Слайдлар	31
Пайдаланылған әдебиятлар	31